

IMPLICITNI IZVORI U MARULIĆEVU
TUMAČU UZ NATPISE STARIH:
NICCOLÒ PEROTTI, POMPONIO LETO I DRUGI

Bratislav Lučin

UDK: 821.163.42.09 Marulić, M.-98
Izvorni znanstveni rad

Bratislav Lučin
Marulianum
S p l i t
bratislav.lucin@gmail.com

U radu se najprije daju opći podaci o Marulićevu djelu *In epigrammata priscorum commentarius* i opisuje se žanrovski okoliš u kojem se ono pojavljuje. Budući da u svojim tumačenjima antičkih natpisa Marulić pokazuje prilično temeljito i raznovrsno poznavanje starine, valja se zapitati otkud potječu takva njegova znanja. Dio izvora sam je izrijeком naveo, pa ih ovdje nazivamo eksplicitnima: ima ih ukupno 35, od kojih 31 pripada poganskoj antici, a 4 su kršćanska. Pokazalo se, međutim, da iz eksplicitnih izvora potječe razmjerno malen broj podataka, dok većinu svojih komentara (objašnjenje značenja nekih riječi, etimologija, gramatičke napomene, informacije o mitologiji, državnim i religijskim starinama itd.) splitski humanist crpi iz drugih izvora, koji se u tekstu nikako ne spominju, pa ih stoga nazivamo implicitnima. Pozorno proučavanje samih komentara, ali i komentarske prakse Marulićevih suvremenika, omogućilo je auktoru ovog rada da prvi put identificira te implicitne izvore: posrijedi su komentari, rječnici i kompendiji što su ih u 15. st. sastavili Niccolò Perotti, Pomponio Leto, Giovanni Tortelli, Giuniano Maio, Pseudo-Fenestela, Maffeo Vegio i Bartolomeo della Fonte. U radu se pokazuje da takva, prešutna uporaba suvremenih izvora nipošto nije Marulićev *specificum*, nego, naprotiv, bogato potvrđena humanistička praksa. U završnom dijelu rada i u zaključnoj tablici prikazani su Marulićevi postupci kompiliranja, sažimanja i preoblike polaznoga teksta, tj. prilagodbe izvora novom kontekstu.

Gljučne riječi: Marko Marulić, *In epigrammata priscorum commentarius*, humanistička epigrafija, humanistička leksikografija, komentar, parafraza

1. Uvodne napomene

Marulićev epigrafsko-starinarski spis *In epigrammata priscorum commentarius* (*Tumač uz natpise starih*) još uvijek nije objavljen u cijelosti; kritičko izdanje teksta priređeno je tek nedavno i zasad postoji samo u obliku rukopisa. Sustavnija

proučavanja također su, uz rijetke iznimke, novijega datuma: ključni se recepcijski događaj zbio 1995, kada je Darko Novaković pronašao Marulićev autograf i najraniji poznati prijepis *In epigr.* Nakon toga uslijedilo je nekoliko pojedinačnih radova te monografska studija uz koju je pridodano spomenuto kritičko izdanje.¹

2. Opći pogled na *In epigr.*

Pozornom analizom sadržaja Darko Novaković datirao je nastanak *In epigr.* u razdoblje oko 1503-1510. godine.² Djelo je sačuvano u autografu te u tri cjelovita i pet djelomičnih prijepisa.³ Okosnicu mu čini 141 antički natpis (svi na latinskom) iz Rima, Napulja, Milana, Akvileje, Trsta, Pule, Zadra, Salone te drugih gradova s Apeninskoga poluotoka i s istočne obale Jadrana. Svaki je natpis popraćen raznovrsnim komentarima – epigrafskima, filološkima, starinarskima i moralističkima – koji opsegom variraju od jednog ili dva retka do nekoliko stranica autografa.

Raščlambom sadržaja postaje jasno da je posrijedi vrlo čvrsto strukturirana cjelina: u izvornom obliku sastojala se od pet glavnih dijelova, pri čemu prvi i posljednji (posveta i peroracija) uokviruju srednji, najveći, koji sadrži epigrafe i komentare, a taj se srednji raščlanjuje na tri cjeline, prema lokaciji natpisa: *Rome*; *Externa*; *Salonis*. Kao što na početku djela stoji posveta, tako je prije salonitanske skupine natpisa umetnut prozni paratekst u kojem se najprije daje nekoliko

¹ Osnovna literatura od Novakovićeve otkrića nadalje: Darko Novaković, »Dva nepoznata Marulićeva rukopisa u Velikoj Britaniji: Ms. Add. A. 25 u oxfordskoj Bodleiani i Hunter 334 u Sveučilišnoj knjižnici u Glasgou«, CM VI (1997), 5-31; Bratislav Lučin, »CIL X, 190*: prijedlog za Marulića«, CM VII (1998), 47-58; Gorana Stepanić, »Prvi iza Petrarke: recepcijski i percepcijski putovi Marulićeve zbirke *In epigrammata priscorum commentarius*«, CM XVI (2007), 239-253. Monografska studija i kritičko izdanje teksta: Bratislav Lučin, *Jedan model humanističke recepcije klasične antike*: In epigrammata priscorum commentarius Marka Marulića, Zagreb, 2011 (doktorska disertacija, rukopis; pdf dostupan na adresi <<http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=527859>> [1. XI. 2011]). Ovaj je rad znatno skraćeno i donekle prerađeno poglavlje te disertacije: »6. Izvori za komentare i paratekstove« (str. 88-152). Osim u sklopu disertacije, kritičko je izdanje dostupno i na mrežnim stranicama projekta *Croatiae auctores Latini (CroALA)*, na adresi: <<http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/>> (1. XI. 2011).

² Usp. Novaković, n. dj. (1), str. 11.

³ Autograf: *Bibliotheca Bodleiana*, Oxford (Ms. Add. A. 25, olim 28398 [591]); cjeloviti prijepisi: University Library, Glasgow (Hunter 334, U. 8. 2); Biblioteca Marciana, Venezia (Lat. XIV. 112 [= 4283]); Biblioteca civica Bertoliana, Vicenza (ms. 842). Ovaj treći prijepis (kronološki vjerojatno drugi) znanstvenoj je javnosti postao poznat tek od kraja lipnja 2011, kada se pojavio na mrežnim stranicama projekta *Nuova Biblioteca Manoscritta*, i zasad je posve neproučen (disertaciju sam obranio 27. svibnja 2011, pa ga nisam mogao uvrstiti u svoj pregled rukopisa). Srdačno zahvaljujem prof. dr. Darku Novakoviću, koji me je krajem rujna 2011. upozorio na postojanje toga prijepisa. Kataloški zapis dostupan je na adresi: <<http://goo.gl/st5MT>> (1. XI. 2011).

natuknica o povijesti tog antičkog grada a zatim se opisuje Dioklecijanova palača (osobito Peristil i carev mauzolej). Iza 130. natpisa slijedi *Peroratio* (s oznakom *FINIS* na kraju). Naknadno je pisac dodao još 11 natpisa, a tu skupinu naslovio je *Salonis postea repertum*.

Prema prvotnoj zamisli djelo je, dakle, obuhvaćalo 130 natpisa, pri čemu se s obzirom na njihov broj i lokaciju mogu razabrati pravilni – moglo bi se reći: hijerarhijski – odnosi. Rimu pripada 36 natpisa, što je najveći broj vezan uz jedan lokalitet. Na drugom je mjestu Salona (prema prvotnom rasporedu 18 natpisa, tj. točno polovica od 36), dok srednjoj skupini (*Externa*), brojčano najvećoj (76 natpisa), pripadaju spomenici raspršeni na 39 lokaliteta. Tako bi Salona zauzimala drugo mjesto po važnosti, poput kakva »lokalnog Rima«, dok svi ostali lokaliteti tek u zbroju premašuju zastupljenost tih dvaju za Marulića stožernih nalazišta.

$$\begin{array}{l} \text{Rim (36) + Salona (18)} \\ \text{Svi ostali} \end{array} \quad \begin{array}{l} = 54 \\ = 76 \end{array}$$

Ocrtni raspored narušen je naknadnim dodatkom od 11 natpisa, tako da *In epigr.* u konačnom obliku sadrži 141 natpis, od kojih 29 salonitanskih.⁴

Najjasnije će se opća struktura djela vidjeti u **Tablici 1.**

Tablica 1. Opća struktura *In epigr.*⁵

Dio	Naslov	Natpis br.	Foliji autografa (u izvorniku rimske znamenke)
I.	<i>M. Maruli ad Dominicum Papalem In epigrammata priscorum commentarius</i>		1 – 2v
II.	<i>Rome</i>	1-36	2v – 18v
	<i>Militis cuiusdam testamentum</i>	37	18v – 21
III.	<i>Externa</i>	38-112	21 – 50
IV.	<i>Salonis</i>	(Uvodni tekst)	50v – 52
		(Salonitanski natpisi)	113-130
V.	<i>Peroratio</i>		62v – 63v
VI.	<i>Salonis postea repertum</i>	131-141	64 – 70

⁴ Ne 142, kao što proizlazi iz Novakovićeve opisa (usp. N o v a k o v i ć, n. dj. [1], 7), jer se u skupini *Salonis* ne nalazi 19, nego 18 natpisa. Zabuna je možda nastala zbog 130,2, gdje je se u autografu (f. 62) u samom komentaru donose dva retka natpisa 130, pa se na prvi pogled može učiniti da je riječ o zasebnu natpisu. Ovdje i dalje brojačavanje dijelova *In epigr.* preuzima se iz kritičkog izdanja, n. dj. (1).

⁵ Ova je tablica prvi put prikazana u sklopu izlaganja: Bratislav L u č i n, »*Vetustatis monumenta que instaurare noua interpretatione aggredior*: tumač antičkih natpisa Marka Marulića«, održanoga na međunarodnoj konferenciji *Istria and the Upper Adriatic in the Early Modern Period: Artistic Exchange Between the Shores and the Hinterland / Istria e l'alto Adriatico nella prima età moderna: un dialogo tra l'entroterra e la costa*. Koper / Capodistria, Slovenia, 16 - 20 June 2004 (neobjavljeno). Usp. i S t e p a n i ć, n. dj. (1), 241.

Pojedini epigraf obrađuje se po ustaljenu obrascu: daje se oznaka lokacije i prijepis natpisa, a zatim slijedi komentar. I u komentarima pisac teži ostvariti više-manje postojan raspored: najprije donosi cjelovito čitanje natpisnoga teksta (razrješujući pokrate), a zatim objašnjuje teža mjesta, slabije poznate riječi, gramatičke osobitosti, antičke realije; nerijetko pridodaje i moralističke napomene. Ipak, u komentarskim dijelovima teksta zamjetna je neujednačenost, kako u pogledu njihove duljine, tako i s obzirom na redosljed i sadržaj tumačenja. Komentari uz salonitanske natpise (bez *Salonis postea repertum*) od ostalih se izdvajaju time što sadrže gotovo isključivo starinarske sadržaje, bez moralističkih; k tomu, učena objašnjenja tu se višekratno kombiniraju s piščevim osobnim reminiscencijama i opaskama temeljenima na autopsiji starina; napokon, u tom se odsječku nalazi i većina ekskurza, kojima je pretežit sadržaj pohvala Dmine Papalića, naslovljenika djela.

U ovom radu neće se govoriti o paratekstovima (dosad najbolje istraženoj sastavnici *In epigr.*)⁶ niti će se razmatrati otkud je Marulić prikupio same natpise, nego će se nastojati identificirati izvori kojima se služio pišući svoja tumačenja. Pri tom ćemo se usredotočiti na izvore koje nazivamo implicitnima – tj. na one što ih je pisac u svojem tekstu prešutio. Ujedno ćemo pokazati kako se tim izvorima koristio u sastavljanju vlastitoga djela.

3. Žanrovski okoliš *In epigr.*

Kao zbirka natpisa *In epigr.* se nastavlja na plodnu humanističku tradiciju sabiranja i prepisivanja antičkih epigrafa, koja se od početka 15. st. razvila na Apeninskom poluotoku. Začetnici su humanističke epigrafije Nicola Signorili († oko 1427) i Poggio Bracciolini (1380-1459), a ponajvažniji su predstavnici u 15. st. Ciriak iz Ancone (Ciriaco de' Pizzicolli, 1391-1452), Giovanni Marcanova (oko 1410/1418 – 1467), Michele Fabrizio Ferrarini († 1492), Felice Feliciano (1433-1480), fra Giovanni Giocondo (1434-1515) i dr.⁷ Epigrafski humanizam imao je rane predstavnike i na istočnoj obali Jadrana: Petra Cipika iz Trogira (oko 1390 – 1440) i Marina Marinčića iz Labina (sredina 15. st.?), kojima vjerojatno treba pribrojiti Zadranina Jurja Benju († oko 1437) i Dubrovčanina Marina Rastića (djelovao oko 1440).⁸ U samom Splitu uz Marulića za natpise se živo zanimao

⁶ Usp. Štepanić, n. dj. (1), os. 242-244, gdje je prikazana literatura do 2007; Neven Jovanović, »Marulić i *laudationes urbium*«, CM XX (2011), 141-163.

⁷ Za pregled humanističke epigrafije usp. Roberto Weiss, *La scoperta dell' antichità classica nel Rinascimento* (prev. Maria Teresa Bindella; naslov izvornika: *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, 1969), Editrice Antenore, Padova, 1989, os. »Capitolo XI. Il sorgere dell' epigrafia classica«, 168-194; Ida Calabelli Mentani, *Epigrafia latina*, Cisalpino, Milano, ⁴1991, 41-49.

⁸ Usp. Nikšetrić, »Iz hrvatske renesansne arheologije«, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 25 (1998), 139-166.

Dmine Papalić (njegov prijatelj i, po svemu sudeći, vršnjak), koji je skupljao kamene spomenike, ali nije – koliko znamo – ostavio vlastitu pisanu zbirku.

Nakon prve faze humanističke epigrafije, koju karakterizira skupljanje spomenika i njihovo prepisivanje u sve veće siloge, na prijelazu iz 15. u 16. st. pojavljuje se novi epigrafski žanr – komentirana zbirka antičkih natpisa. Ta nova vrsta nastaje kao spoj već postojećih humanističkih žanrova: epigrafske siloge i komentara uz antički tekst. Prvi, a u Marulićevo doba, koliko znamo, i jedini njezini predstavnici jesu Benedetto Giovio (1471–1545), Andrea Alciato (1492–1550) i Girolamo Bologni (1454–1517). Giovio je u svojoj zbirci *Veterum monumentorum quae tum Comi tum eius in agro reperta sunt collectanea* (1497) prikupio natpise s područja rodnoga grada i dodao im (razmjeno skromna) tumačenja. Taj je postupak do punog opsega razvio Alciato, koji je već kao šesnaestogodišnjak započeo pisati povijest Milana, pa ujedno odlučio sastaviti *corpus epigraphicum* rodnoga grada. No učinio je mnogo više od toga: prikupljene je prijepise natpisa popratio opširnim tumačenjima, čime je otvorio novu stranicu u razvoju epigrafije. Svaki natpis u svojoj zbirci, naslovljenoj *Monumentorum veterumque inscriptionum quae cum Mediolani tum in eius agro adhuc extant collectanea, libri duo* (1508), on je opskrbio topografskim podacima i opisom spomenika; razriješio je pokrate, dopunio oštećene dijelove vlastitim konjekturama; uz to je dodao opaske o grafiji, gramatici i metrici, leksičke napomene, metrološka i numizmatička objašnjenja, komentare pravne naravi, povijesne i biografske podatke, opisao rimske magistrature – sve to uz obilno pozivanje na antičke aukture.⁹ Još je veću ulogu komentar dobio u djelu Girolama Bolognija iz Trevisa *Antiquarii libri duo* (dovršeno najkasnije 1507). U uvodu Bologni svojem sinu Giuliju objašnjuje sadržaj i moralnu vrijednost starinarskih studija te daje opće podatke o epigrafiji s primjerima, nakon čega slijedi opis Trevisa, njegove povijesti, zemljopisa i glasovitih ljudi; u glavnom dijelu nižu se natpisi popraćeni detaljnim filološkim i historiografskim objašnjenjima (kadšto je komentirana svaka riječ natpisa).¹⁰ Strogo govoreći, Bologni ipak nije prvi pisac epigrafske rasprave: svojevrsna je povijesna ironija da kronološko prvenstvo u tom

⁹ Za osnovne podatke o Gioviju i Alciatu usp. W e i s s, n. dj. (7), 177–179; Simona F o à, »Giovio, Benedetto«, *Dizionario Biografico degli Italiani*, sv. 56 (2001); Roberto A b b o n d a n z a, »Alciato (Alciati), Andrea«, DBI, sv. 2 (1960). Ovdje i dalje DBI citiramo prema mrežnom sjedištu: <<http://www.treccani.it/biografie/>> (1. XI. 2011). O Alciatovim komentarima uz natpise usp. I d a C a l a b i L i m e n t a n i, »L'approccio dell' Alciato all' epigrafia milanese«, *Periodico della società storica comense* 61 (1999) 27–52 (osobito odjeljak: »3. Il contenuto dei commenti«, 35–44).

¹⁰ O Bologniju djelu usp. W e i s s, n. dj. (7), 179; Fabio D' A l e s s i, »Nota al testo«, u: Hieronymi B o n o n i i Tarvisini *Antiquarii libri duo* (kritičko izdanje prir. Fabio d' Alessi), Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia, 1995, XI–LXVII; za životopis i opće podatke usp. R e m o C e s e r a n i, »Bologni, Girolamo«, DBI, sv. 11 (1969).

žanru pripada djelu u cijelosti zasnovanu na izmišljenim natpisima – *De marmoreis Volturrhenis tabulis* (1492-1493) Annija iz Viterba.¹¹

U takav inovativni žanrovski okoliš gotovo se istodobno uključuje Marulićev *In epigr.*, pa se on u tom smislu može smatrati jednim od pionirskih djela humanističke epigrafije. Malo je vjerojatno da bi splitskom humanistu bila poznata djela Giovija i Alciata, jer su do danas ostala netiskana; ono Girolama Bolognija objavljeno je tek 1995.¹²

4. Eksplicitni izvori Marulićevih komentara

Prihvaćajući se pisanja tumača uz natpise, Marulić se našao pred zadaćom koja nije bila nimalo jednostavna i u kojoj zapravo nije imao izravnih uzora. Epigrafski tekstovi po svojoj su naravi kratki, ali to ne znači nužno da su siromašni sadržajem: naprotiv, često sadrže velik broj referencija na antičke realije (državne, religijske, vojne i sl.), spominju povijesne osobe i događaje itd. Već i samo odčitavanje natpisa traži neka posve specifična predznanja jer je tekst ispisan uz uporabu brojnih pokrata i gotovih izraza (formula); osim toga, kameni spomenici očituju neke grafijske, gramatičke i leksičke osobitosti (arhaizmi, vulgarizmi, lokalizmi, tehnički termini) na koje se u tekstovima rimske književnosti nailazi rijetko ili se ne nailazi nikako.¹³

Gdje je splitski humanist mogao naći podatke potrebne da bi natpise uspješno pročitao, razumio i providio tumačenjima? Ne podcjenjujući njegovu obrazovanost ni dostupan mu fundus antičkih izvora, pa ni kapacitet usvajanja i motiviranost, ipak treba reći da je takva zadaća – započne li se u svakom pogledu *ab ovo*, tj. od primarnih, antičkih izvora – tražila golem ulog vremena i truda, i to s neizvjesnim ishodom.

U nastojanju da se odgovori na postavljeno pitanje najsigurnije je krenuti od onih izvora koje Marulić izrijekom spominje u svojim komentarima, a koje ćemo ovdje nazvati eksplicitnima. Njihov broj prilično je velik: nalaznik autografa, Darko Novaković, pozorno ih je registrirao i nabrojio ukupno 35. To su, abecednim redom: Askonije Pedijan, Cezar, Ciceron, Diodor Sicilski, Euzebij, Fest Pompej, Gaj, Gelije, Horacije (u tekstu naveden kao Lukrecije), Juvenal, Laktancije, Livije,

¹¹ Usp. Weiss, *ibid.*; William Stenhouse, *Reading Inscriptions and Writing Ancient History: Historical Scholarship in the Late Renaissance*, Institute of Classical Studies, London, 2005, 75-98 (»Chapter 3: Transmission and Forgery«).

¹² O naznakama koje ipak govore u prilog mogućim dodirima Bolognija i Marulića usp. Lučin, n. dj. (1), 22-24, 32-34.

¹³ Za općeniti osvrt o epigrafskom stilu usp. Calabi Limentani, n. dj. (7), 134; za potankosti usp. *Inscriptiones Latinae selectae* (ur. Hermann Dessau), sv. III/2, Berlini, apud Weidmannos, 1916, 802-875 (*Indices: Grammatica quaedam*).

Marcijal, »Marcijan«,¹⁴ Nonije Marcel, Novi zavjet, Ovidije, Paulo, Platon, Plaut, Pseudo-Aurelije Viktor (*Plinius Primus*), Plinije Stariji, Plotin, Plutarh, Pomponije Mela, Salustije, Scevola, Servije, Stari zavjet, Strabon, Svetonije, Terencije, Valerije Maksim, Varon i Vergilije.¹⁵

U prvi čas moglo bi se učiniti kako će zadatak upravo zbog toga – i barem kod tih »identificiranih« izvora – biti razmjerno lagan. Mnogi od navedenih auktora nalaze se na oporučnom popisu Marulićevu knjižnice, no ima i takvih koji nisu niti zabilježeni na tom popisu niti se spominju u njegovim djelima. Ova druga skupina imena činila se dodatnim istraživačkim izazovom i mogućim dobitkom za poznavanje humanističkoga profila splitskog pisca. Ipak, kad je *Quellenforschung* za potrebe kritičkog izdanja započela, pokazalo se da potpuna identifikacija eksplicitno navedenih izvora, suprotno očekivanjima, nije nimalo jednostavan zadatak.¹⁶ Ovdje se ipak neće iznositi rezultati takvih istraživanja, nego će se pozornost usmjeriti na jednu drugu potragu, koja se pokazala još kudikamo zahtjevnijom.

5. Implicitni izvori Marulićevih komentara

Za mnoštvo podataka nigdje u Marulićevu tekstu nema nikakva signala o tome odakle su preuzeti: izvore svojih znanja o nekim važnim aspektima antičke civilizacije auktor je odlučio posve prešutjeti. Čitatelj *In epigr.* mora se zapitati odakle Maruliću takvi i toliki podatci o značenju i etimologiji nekih latinskih i, osobito, grčkih riječi, o grafiji i morfologiji; o povijesnim osobama i događajima; o religijskim, državnim i vojnim starinama; o nekim potankostima iz mitologije itd. Provjere antičkih izvora – svih za koje znamo da su splitskom humanistu bili dostupni, ali i drugih – nisu dale uvjerljivih rezultata: u njima se neki od podataka koje zatječemo kod Marulića ili uopće ne mogu naći, ili se, najčešće, nalaze raspršeni na udaljenim mjestima, kod najraznovrsnijih pisaca, formulirani

¹⁴ Auktor nije identificiran; svakako, nije posrijedi, kako bi se moglo pomisliti, enciklopedist Marcijan Kapela. Ime *Marcianus* nalazi se u *In epigr.* 18,1, gdje ga Marulić preuzima (modificirajući izvorno *Martianus*) u sklopu opširnijeg adaptiranog citata iz djela *Cornu copiae* Niccolò Perottija (usp. ovdje **Tablicu 5: In epigr.** 18,1). *Martianus* nije identificiran ni u kritičkom izdanju Perottijeva djela; usp. Nicolai Perotti *Cornu copiae seu linguae Latinae commentarii*, I-VIII (ur. Jean-Louis Charlet *et al.*), Istituto Internazionale di Studi Piceni, Sassoferrato, 1989-2001, 20,24,6-10 (navode se redni broj epigrama, paragraf i redci u tom izdaju).

¹⁵ Usp. N o v a k o v i ć, n. dj. (1), 10. Tu su navedeni i foliji autografa na kojima se pojedino ime spominje. Razvidno je da eksplicitni izvori odreda potječu iz poganske antike (31 od 35 navedenih). Uz glasovite, za humaniste uzorne autore grčke i rimske književnosti, tu su ipak i kršćanski klasici: Biblija, uzor *per excellentiam*, te crkveni oci Euzebije Cezarejski i Laktancije.

¹⁶ O tome, kao i o Marulićevim izvorima za same epigrafske tekstove uvrštene u *In epigr.*, usp. L u č i n, n. dj. (1), 71-94.

na bitno drugačiji način i često u drugačijem kontekstu. Teško je zamisliti da bi pisac komentara toliko široko zahvaćao u fundus izvora kako bi iz njih izvukao nekoliko informacija što će ih zbiti u jednu rečenicu ili nepun paragraf. Već je doduše utvrđeno da je Marulić iznimno vješt kompilator širokih uvida, zamašnih radnih kapaciteta i visoke sposobnosti organiziranja građe, no čak i ako zamislimo da je imao na raspolaganju neograničenu količinu vremena te golem broj izvora, takav bi postupak bio u neskladu s radnom ekonomijom i izvedivošću posla (koji ipak nije trajao dulje od 7 godina, tj. od 1503. do 1510) i odudarao bi od postupaka ekscerpiranja i kompiliranja izvora koji su nam poznati iz drugih Marulićevih djela.¹⁷ Pa i kad bismo prihvatili da je crpio samo iz primarnih izvora, ostaje činjenica da ih je s dostatnom vjerojatnošću moguće identificirati tek u manjem broju slučajeva: pretežit dio komentara i dalje se odupirao svakoj identifikaciji, a približne paralele za formulacije u *In epigr.* nisu se mogle naći ni uz pomoć elektronički pretraživih izvora podataka.¹⁸ Sve je to ukazivalo na zaključak da se ovdje ne radi ni o svjesnoj uporabi primarnih izvora ni o automatiziranoj aktivaciji memorijske zalihe, koja se može uočiti u nekim drugim djelima.¹⁹

Odgovor na pitanje o izvorima nije moguće naći ni u Marulićevu lektirnom podsjetniku, znamenitom *Repertoriju*.²⁰ Za eventualnu pretpostavku da je Splicićanin sastavio još kakvu zbirku ekscerpata, kakav drugi potražnik,²¹ u koji bi ekscerpirao mahom podatke o rimskim realijama – koji nam nije sačuvan, ali kojim bi se on bio obilno služio pišući *In epigr.* – nema nikakvih indicija.

Ostajalo je potražiti rješenje u leksikografskim djelima i kompilacijama antičkih i humanističkih pisaca, tj. u enciklopedijama, rječnicima, kompendijima i sličnim priručnicima u kojima su podatci o antici prikazani u sažetu obliku, k tomu razvrstani po temama, indeksirani i podastrti čitatelju u razmjerno preglednu i brzo uporabljivu obliku. Ključan se u tom poslu još jednom pokazao oporučni popis

¹⁷ Usp. za *Repert.*: Darko Novaković, »Zašto nam je važan Marulićev *Repertorij*?«, CM VII (2008), 9-26 (13-15); za komentare uz Katula: Bratislav Lučić, »Marul, Katul i trogirski kodeks Petronija (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*)«, CM XVI (2007), 5-48 (41-42).

¹⁸ Konzultirana je računalna datoteka (CD): *Bibliotheca Teubneriana Latina: BTL-3*. (ur. Paul Tombeur), Saur, Munich – Brepols, Turnhout, 2004; također i internet.

¹⁹ Za tzv. glasgowske stihove usp. *Index locorum* u: Marko Marulić, *Glasgowski stihovi* (prev. i prir. Darko Novaković), Matica hrvatska, Zagreb, 1999, 236-251; za *Dauid.* usp. Darko Novaković, »La *Davidiade* di Marulić e gli epici protomedievali latini«, CM IX (2000), 205-211; za *Regum gesta* usp. Neven Jovanović, »Marulićev prijevod Hrvatske kronike i ovo izdanje«, LMD II, 157-164.

²⁰ Samo na jednom mjestu utvrdili smo da je *Repert.* vjerojatno bio izvor za *In epigr.*: podatak o Nervinu zakonu protiv incesta (*In epigr.* 94,2) nalazi se u Rep II, 288 (= f. 272 v) među ekscerptima iz Sabellicova djela *Enneades ab orbe condito* (u oporučnom popisu: *Sabellicus, Ab orbe condito*).

²¹ Za izraz usp. Dragutin Parčić, *Rječnik talijansko-slovenski (hrvatski)*, Hreljanović, Senj, ²1908, 629 (s. v. »repertorio«).

Marulićeve knjižnice (dakako s pridodanim postumnim inventarom knjiga).²² Uistinu, već brzi pogled u taj dragocjen, a još uvijek nedostatno istražen izvor, uputio je proučavateljsku pozornost na onu skupinu knjiga koja je dosad bila samo djelomično identificirana i u marulićevskoj filologiji gotovo posve zanemarena. Riječ je o skupini što ju je sam vlasnik naslovio *Grammatici*.

Sustavna usporedba Marulićevih podataka i formulacija u *In epigr.* s onima što se nalaze u tim djelima dala je obilne i nedvojbene potvrde: u sastavljanju svojih komentara uz natpise Marulić se uvelike koristio znatnim brojem priručnika navedenih u rubrici *Grammatici*. Naročito to vrijedi za Perottijevo, Tortellijevo i Maiovo djelo. Ti su izvori crpljeni za *In epigr.* u tolikoj količini da se rezultati usporedbe ovdje mogu prikazati samo u izboru, i to u posebnoj **Tablici 5. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima**, koja je pridodana na kraju ovog rada.²³

Tablica koja ovdje neposredno slijedi ima za svrhu identificirati naslove iz skupine *Grammatici* te izdvojiti (podcrtano) one koji su poslužili kao izvor za *In epigr.*:

Tablica 2. Implicitni izvori u u Marulićevoj knjižnici: *Grammatici*

Naslovi koji nisu podcrtani nisu (koliko znamo) bili izvor za *In epigr.*

Marci Maruli <i>Testamentum. Repertorium librorum: Grammatici</i>	<i>In epigr.</i>	Inkunabulska izdanja ²⁴
Diomedes et <u>alii quidam grammatici</u>	46.2; 61.2; 80.2; 116.2	Diomedes, <i>Ars grammatica</i> , Phocas, <i>De nomine et verbo</i> , Priscianus, <i>Institutio de nomine, pronomine et verbo</i> , Epitoma. Caper, Flavius [pseudo-], <i>De orthographia et Latinitate verborum</i> . Agroecius, <i>De orthographia</i> . Donatus, [Aelius], <i>De octo partibus orationis</i> [<i>Ars maior</i> , II i III]. Donatus, [Aelius], <i>De barbarismo</i> . Servius Honoratus, <i>Commentarius in artem Donati. In secundam Donati editionem interpretatio</i> . Sergius [= Servius Honoratus], <i>Explanationes artis Donati. In secundam Donati editionem commentarius</i> . [Venetiis]: Nicolaus Jenson, [c.1476]. Slična izdanja: Pariz, 1480; Vicenza, 1486; Venecija, 1491, 1494, 1495; Pariz, 1498; Lyon, 1498; Venecija, 1500.

²² Usp. »Oporuka Marka Marulića« (prir. i prev. Lujo Margetić i Bratislav Lučin), CM XIV, 25-71 (36-47, 62-71)

²³ Cjelovita tablica nalazi se u Lučin, n. dj. (1), 121-152: »Tablica 6.2.4. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima«.

²⁴ Podatci se navode prema *Incunabula Short Title Catalogue* (mrežni izvor dostupan na adresi: <<http://www.bl.uk/catalogues/istc/>> [28. II. 2012]).

Tortellius, item Iunianus	<i>passim</i> [usp. Tablicu 5]	<u>Ioannes Tortellius, <i>De orthographia dictionum e graecis tractarum</i></u> . Vicentiae: Stephan Koblinger, 1479. (Navodi se samo ovo izdanje, jer je sačuvan Marulićev osobni primjerak.) <u>Iunianus Maius, <i>De priscorum proprietate verborum</i></u> . Neapoli: Mathias Moravus et Blasius Romerus, 1475. Dalja izdanja G. Maia: Treviso, 1477, 1480; Venecija, 1482, 1485, 1490.
Cornu copię	<i>passim</i> [usp. Tablicu 5]	<u>Nicolaus Perottus, <i>Cornu copiae linguae Latinae</i></u> . Venetiis: Paganinus de Paganinis, 1489. Dalja izdanja: Venecija, 1490, 1492, 1494, 1496; Pariz, 1496; Milano, 1498; Venecija, 1499; Pariz, 1500.
<u>[Nonius Marcellus et Festus Pompeius]²⁵</u>		<u>Nonius Marcellus, <i>De proprietate Latini sermonis</i></u> , Sextus Pompeius Festus, <u><i>De verborum significatione</i></u> . Marcus Terentius Varro, <u><i>De lingua latina</i></u> . Parma: [?], 1480. Ovo je prvo zajedničko izdanje. Inače su Nonije Marcel i Sekst Pompej Fest imali od već od 1471, odnosno od oko 1478. više samostalnih izdanja. Dalja zajednička izdanja: Venecija, 1483, 1490, 1492, 1496, 1498; Milano, 1500.
<u>Iurisconsulti De uerborum significatione</u>	37,2; 57,1; 133,1	<u>Maphæus Vegius, <i>Vocabula ex iure civili excerpta</i></u> . Vicentiae: Philippus Albinus Aquitanus, 1477.
Laurentii Vallensis Elegantię ²⁶		Laurentius Valla, <u><i>Elegantiae linguae Latinae</i></u> . Romae: Johannes Philippus de Lignamine, 1471. Do 1501. tiskano je barem još 26 izdanja u Veneciji, Parizu, Brescii, Rimu, Louvainu, Milanu i Kölnu.

²⁵ Nonije Marcel i Sekst Pompej Fest pojavljuju se kao eksplicitni izvori (usp. ovdje odjeljak 4). Ovdje se navode samo radi cjelovitosti identifikacije skupine *Grammatici*.

²⁶ S obzirom na znatnu zastupljenost filoloških, upravo leksičkih objašnjenja u *In epigr.* (usp. o tome L u č i n, n. dj. [1], pogl. »7.5.2. Filološki komentari«), zanimljivo je da Vallino djelo nigdje nismo identificirali kao Marulićev izvor, iako ga je imao u cjelovitu izdanju i u obliku kompendija; *Elegantiae* su u humanizmu bile (kako je razvidno već iz broja inkunabulskih izdanja) iznimno rado korišten priručnik.

Erothemata cum interpretatione Latina		Constantinus Lascaris, <i>Erothemata cum interpretatione Latina</i> . Mediolani: Bonus Accursius, 1480. Dalja izdanja: Vicenza, 1489; Venecija, 1494/95.
Eleganter dicta ex autoribus		Albertus de Eyb, <i>Margarita poetica</i> [<i>Oratorum omnium, poetarum, istoricorum ac philosophorum eleganter dicta</i>]. [Norimbergae]: Johann Sensenschmidt, 1472. Do 1501. objavljeno je barem još 12 izdanja u Rimu, Parizu, Strassburgu, Veneciji, Toulou-seu i Baselu.
Vocabula per ordinem collecta		Dionysius Nestor, <i>Vocabularius</i> . Add.: Johannes Sulpitius Verulanus, <i>De quantitate syllabarum</i> . Mediolani: Leonardus Pachel et Uldericus Scinzenzeler, 1483. Dalja izdanja: Venecija, 1488, 1496. ²⁷
Compendium Elegantiarum Valle		Bonus Accursius, <i>Compendium elegantiarum Laurentii Vallae</i> . Mediolani: Philippus de Lavagnia, 1475. Do 1501. objavljeno je barem još 47 izdanja u Veneciji, Napulju, Parizu, Rimu i drugim gradovima.
Vocabula de Græco deriuata		[Neidentificirano]
[Varro, <i>De lingua Latina</i>] ²⁸		Marcus Terentius Varro, <i>De lingua latina</i> . Add.: <i>Analogia</i> . [Romae: Georgius Lauer, c. 1471-72; Venetiis: ?, c. 1471-72] Dalja izdanja: Rim, 1474; Venecija, 1474, 1478; Brescia, 1483.
Doctrinale		Alexander de Villa Dei, <i>Doctrinale</i> . [Venetiis: Johannes et Vindelinus de Spira, c. 1470] Ovdje se navodi samo najranije mletačko izdanje ovog djela, koje je do 1501. imalo više stotina izdanja u brojnim europskim gradovima.

²⁷ Mletačko izdanje Dionizija Nestora iz 1506. nosi naslov: *Vocabula suis locis et secundum alphabeti ordinem collocata*. Manje je vjerojatno da bi navedeni naslov u Marulićevu popisu označavao knjigu: Antonius Mancinellus, *Laurentii Vallensis Epitome portusque elegantiae*. Venetiis: Simon Bibilaqua Papiensis, 1494; ona sadrži abecedno poredane riječi koje se obrađuju u Vallinu djelu *Elegantiae linguae Latinae*.

²⁸ Varon se pojavljuje kao eksplicitni izvor (usp. ovdje odjeljak 4). Ovdje se navodi samo radi cjelovitosti identifikacije skupine *Grammatici*..

Dobiveni rezultati upućivali su na to da *Quellenforschung* valja upravititi i prema drugim humanističkim kompendijima što ih zatječemo u Marulićevoj zbirci.²⁹

Tablica 3.
Implicitni izvori u Marulićevoj knjižnici: humanistički kompendiji antičke povijesti, realija i prirodoslovlja

Naslovi koji nisu podcrtani nisu (koliko znamo) bili izvor za *In epigr.*

Marci Maruli Testamentum. Repertorium librorum	<i>In epigr.</i>	Inkunabulska izdanja
Pomponii Lēti Cēsares		Pomponius Laetus, <i>Romanae historiae compendium</i> . Add.: Marcus Antonius Sabellicus, <i>Vita Pomponii</i> . Venetiis: Bernardinus Venetus de Vitalibus, 1499. Dalja izdanja: Venecija, 1500.
<u>Fenestella, De magistratibus</u>	60.2; 77.3	<u>Pseudo-Lucius Fenestella [= Andreas Floccus]</u> , <i>De Romanorum magistratibus</i> . [Venetiis: Franciscus Renner de Heilbronn et Nicolaus de Frankfordia, c. 1473-77] Dalja izdanja: Venecija, oko 1475; Milano, 1475-1477, 1477; Venecija, oko 1491; Firenca, oko 1492; Venecija ?, 1492-1500.
Compendium Plinii Naturalis historię		[?] Robertus de Valle, <i>Compendium memorandorum vires naturales et commoda comprehendens a Plinio data</i> . Parisii: Felix Baligault, 1500.

Ni Letova povijest rimskih careva ni kompendij Plinijeve enciklopedije nisu, koliko se moglo utvrditi, imali nikakvu ulogu u sastavljanju komentara uz natpise. No budući da Marulić iznosi opširna objašnjenja o rimskim magistratima, osobitu pozornost privlači Pseudo-Fenestelino djelo. Usporedbom teksta pokazalo se, doduše, da se splitski komentator njime služio, ali da je većinu podataka o rimskim službenicima i svećenicima ipak crpio iz nekoga drugog izvora. Nije bilo teško pronaći taj drugi, a zapravo glavni, Marulićev izvor u djelu manje-više istoga naslova, što ga je nedugo nakon Fenestele, i oslanjajući se na njega, objavio Pomponio Leto:³⁰

²⁹ Izostavljeni su naslovi iz Marulićeve knjižnice koje zasad nije moguće pobliže identificirati: *Repertorium historiarum per alphabetum*, *Collibetus Nicolai Maruli patris*, *Collibetus Marci Maruli*, *Rhetoricę nouę compendium*, *Collecta Nicolai Maruli patris*.

³⁰ O utjecaju Pseudo-Fenestelina pregleda rimskih magistrata na Pomponijevo istovrsno djelo, ali i o nekim razlikama, usp. Vladimiro Z a b u g h i n, *Giulio Pomponio Leto: saggio critico*, sv. II, Tipografia italo-orientale »S. Nilo«, Grottaferrata, 1912, 195-203; Maria A c c a m e, *Pomponio Leto: vita e insegnamento*, Tored, Tivoli (Roma), 2008, 168-172.

[Nije navedeno u Marulićevu oporučnom popisu]	Pomponius Laetus, <i>De magistratibus. De sacerdotiis. De legibus</i> . [Romae: Johannes Schurener de Bopardia (?), 1474] Dalja izdanja: Venecija, 1474, 1490-1491; Bologna, posl. 1497. ³¹
---	---

Koliko je razvidno iz raspoloživih podataka, Letov tročlani spis nikad nije tiskan samostalno, nego uvijek zajedno s drugim tekstovima (Modestus, *De vocabulis rei militaris*; Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus*; Fenestella, *De Romanorum magistratibus*). Kad govorimo o svesku u Marulićevu posjedu, treba uzeti u obzir i mogućnost da su neke knjige, koje su izvorno bile tiskane samostalno, naknadno uvezane u jedan svezak, što se često događalo bilo odlukom nakladnika ili knjižara, bilo po želji vlasnika. Iako Letov naslov *De magistratibus* nije naveden u Marulićevu popisu, ne bi, dakle, bilo nimalo neobično da se on nalazio kao privez uz koju drugu knjigu, a da u oporučnom popisu nisu zabilježena oba naslova, nego samo onaj koji je u uvezu bio na prvom mjestu. Mogli su to biti ili već spomenuti Letovi *Cæsares* ili Pseudo-Fenestelino istoimeno djelo. Takvo je dvostruko izdanje:

Lucius Fenestella, *De Romanorum magistratibus*. Add.: Pomponius Laetus, *De Romanorum magistratibus*. [Venetiis: Maximus de Butricis, c. 1491]³²

Čini se ipak da ono nije Marulićev izvor za Fenestelu: tekst o noćnim trijumvirima (*In epigr.* 60,2) on nije mogao preuzeti iz tog izdanja, nego iz onoga objavljenog u Firenci 1492 (Fenestella, *De Romanorum magistratibus*. [Florentiae: Bartholomaeus de Libris], c. 1492)³³ ili kojega drugog. U dostupnu nam primjerku izdanja iz 1491. na tom je mjestu došlo do tiskarske pogreške u Fenestelinu tekstu, zbog koje je dio sloga ispušten, a umetnut je drugi tekst, koji je zapravo trebao biti na prethodnom foliju, u poglavlju *De praefecto urbis ac uigilum*. U tablici je taj umetnuti tekst, tj. njegov početak, omeđen uglatim zagradama:

³¹ Usp. A c c a m e, n. dj. (30), 166; *A Catalogue of Books Printed in the Fifteenth Century Now in the Bodleian Library* (ur. Alan Coates et al.), Oxford University Press, Oxford, 2005 (konzultiran je digitalizat izdanja slobodno dostupan na mrežnoj adresi: <http://www.bodleian.ox.ac.uk/bodley/library/specialcollections/rarebooks/bodleian_incunabula_catalogue> [1. XI. 2011]); *Incunabula Short Title Catalogue* (n. dj. [24]).

³² Konzultiran je digitalizat izdanja slobodno dostupan na mrežnoj adresi Sveučilišta u Sevilli: <<http://fondosdigitales.us.es/fondos/>> (1. XI. 2011).

³³ Konzultiran je digitalizat izdanja slobodno dostupan na mrežnoj adresi Bibliothèque Nationale de France: <<http://gallica.bnf.fr/>> (1. XI. 2011).

<i>In epigr.</i> 60,2	Fenestella, c. 1491, f. [ev v]	Fenestella, c. 1492, f. [e8 v]
Fuerunt Romę <u>duum uiri</u> <u>classis ornanđe</u> <u>reficiendęque causa</u> creati; [...] <u>trium uiri nocturni</u> , qui <u>in muris</u> <u>custodias cura-</u> <u>bant et nocturnas arcebant</u> <u>seditiones in ciuitate</u> ;	(De duumuiris classis restit- tuendae et quibusdam paruis magistratibus) [...] Alterum imperium fuit ut <u>duumuiros classis ormandae</u> <u>reficiendaeque causa</u> idem populus iuberet. Tulit hoc plaebiscitum M. Decimus tribunus pl(aebis). Haud multo tempore post huiuscemodi [ipsam pertinere. Sciendum autem p(rae)fectum uigilum ad plurimam noctem uigilare coerrareque calciatum cum armis et dolabris curareque omnis inquilinos agere admonendi ne per colonorum negligentiam incendiorum casus exoriant(ur) eqs.]	(De duumuiris classis restituendę [sic] et quibusdam paruis magistra[n]tibus) [...] Alterum imperium fuit ut <u>duum uiros nauales classis ornan-</u> <u>đe reficiendęque causa</u> idem populus iuberet. Tulit hoc plebiscitum M. Decimus tr(ibunus) pl(ebis). Haud multo tempore post huiuscemodi rogationes <u>triumuiri nocturni</u> creati sunt, quibus, ut existimatio- ne deducor, <iniunctum est[?]> ut difficili bellorum et ciuilium seditionum tempore uigilię <u>i(n) muris</u> <u>custodięque</u> per milites stationa- rios mitterentur. Id etiam eorum <u>curę iniunctum</u> [ex iniunctum] est ut et <u>nocturnas seditiones a</u> <u>ciuibus arcerent</u> [...]

I djelo Pomponija Leta (pa onda i Pseudo-Fenestele) crpljeno je za *In epigr.* u tolikoj mjeri da su podatci (u izboru) uvršteni u **Tablicu 5. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima** na kraju ovoga rada.

Iako kudikamo najpretežnji dio prešutno uporabljene građe otpada na navedene humanističke priručnike, valja dodati da su ekscerpirani i neki drugi izvori, a da o tome u tekstu također nema nikakva traga:

Tablica 4. Implicitni izvori u Marulićevoj knjižnici: razna djela

Marulićev implicitni izvor	<i>In epigr.</i>	Marci Maruli <i>Testamentum. Repertorium librorum</i>
Quintus Curtius Rufus ³⁴	IV,5	Quintus Curtius et Polibius, uolumen unum
Bartholomaeus Fontius	37,2; 61,2	[Pismo <i>Bartholomaeus Fontius Francisco Saxetto salutem</i> (poznato pod naslovom <i>De ponderibus et mensuris</i>) Marulić je prepisao na slobodne listove na kraju svojeg primjerka Tortellijeve knjige.] ³⁵
Diogenes Laertius	110,3	Laertius, De uitis philosophorum

³⁴ Kurcije Ruf zapravo nije ekscerpiran kao izvor, nego je jedna njegova rečenica o prolaznosti Maruliću »došla pod pero« u zaključku salonitanskoga parateksta (usp. *In epigr.* IV,5 : Curt. 4,14,19).

³⁵ To je pismo tiskano u više izdanja Perzijeve *Satira*. U izdanjima koja su nam bila dostupna (digitalizati na mrežnim stranicama Bavorske državne knjižnice, adresa: <http://www.digitale-sammlungen.de/[1.XI.2011]>) ona iz 1491. i 1492. nemaju marginalnih

Gaius Plinius Caecilius Secundus	73,2	Plinii Panegiricus ad Traianum
<i>Scriptores historiae Augustae</i>	11,3; 12,1; 134,2	Ø ³⁶
Marcus Valerius Probus	61,2; <i>passim</i> [razrješenja epigrafskih pokrata]	Ø ³⁷
Vegetius	124,4	Vegetius, De re militari, in carta bona

Razvrstamo li sve implicitne izvore u skupinu antičkih i skupinu humanističkih pisaca, onda u prvu pripadaju: Kvint Kurcije Ruf, Diogen iz Laerte, Plinije Mlađi, Priscijan, *Scriptores historiae Augustae*, Marko Valerije Prob i Vegecije, a u drugu: Pseudo-Fenestela (tj. Andrea Fiocchi), Bartolomeo della Fonte (stariji), Pomponio Leto, Giuniano Maio, Niccolò Perotti, Giovanni Tortelli i Maffeo Vegio.

Upravo ova posljednja skupina donosi najzanimljiviju novost u proučavanju *In epigr.*: dosad su ti pisci bili tek imena (dijelom nejasna) s popisa njegove knjižnice, a sada se prvi put pokazuje kako ih je intenzivno Marulić čitao i koliko je ta lektira bila presudna za nastanak njegova tumača uz natpise.³⁸ Valja zapaziti da su djela

naslova, ono iz 1495. ima ih manje nego Marulićev prijevise, dok se ono iz 1499. po tom kriteriju gotovo podudara s prijeviseom. Stoga se čini vjerojatnim da je Marulićev predložak bio: *P e r s i i Satirae cum tribus comentariis: Cornuti phylosophi eius preceptoris comentarii, Ioannis Britannici Brixiani comentarii, Bartolomei Foncii comentarii*. Venetiis: Joannes de Tridino, 1499, f. LXIII – LXIII v. U jednoj ranijoj prigodi prijevise Della Fonte datirali smo ranije: u osamdesete ili devedesete godine 15. st.; usp. Bratislav L u č i n, »Marulićev Klaudijan«, *Croatica et Slavica Iadertina* 2 (2006), 217-236 (223). U oporučnom popisu Perzijevo se ime ne spominje.

³⁶ *Scriptores historiae Augustae* često su tiskani zajedno sa Svetonijevim životopisima careva; takvo je izdanje objavljeno u Milanu 1475 (Philippus de Lavagnia; to je *editio princeps SHA*); u Veneciji 1489 ([Johannes Rubeus Vercellensis et] Bernardinus Rizus); u Veneciji 1490 (Johannes Rubeus Vercellensis). U oporučnom popisu nalazimo: *Suetonius, De XII cęsaribus, et Salustius cum commento*.

³⁷ O uporabi Probova djela u *In epigr.* usp. L u č i n, n. dj. (1), pogl. »7.5.1. Epigrafski komentari u užem smislu«.

³⁸ Ovo otkriće postavlja pred marulićevsku filologiju novo pitanje: je li moguće otkriti tragove lektire spomenutih humanističkih auktora i drugdje u Marulićevu opusu? Ovdje se ono može samo natuknuti, jer ostaje izvan naše zadaće. Spominjemo ipak dvije potvrde – jednu iz Tortellija i jednu iz Perottija – koje upućuju na potrebu takvih istraživanja: *Hippolitus quippe Gręca compositio, si in nostrum uertatur sermonem, »equo discerptum« sonat. (Instit. 5,5 = Inst III, 443) : Hippolytus [...] componitur ab hippos [sic], quod est equus, et λῶω, quod est discerpo seu dissoluo, eo quod ab equis discerptus [ex discept] fuerit [...] (Ioannis T o r t e l l i i De orthographia dictionum e Graecis tractarum. Vicentiae, Stephanus Koblinger, 1479, s. v. 'Hippolytus'). Penula apud Romanos uestis erat, qua in pluia utebantur. Galba penulam roganti respondit: non pluit, non est opus tibi; et si pluit, ipse utar. Abusiue tamen penula pro omni eo quod tegit. (Marulićeva marginalna bilješka u vlastitom primjerku latinske Biblije iz 1489, sv. IV, f. 185v) : Idem [sc. Quintilianus]: Galba penulam roganti respondit: 'non pluit, non est opus tibi; si pluit, ipse utar'. [...] Abusiue tamen penula ponitur pro omni eo quod tegit. (Perotti, n. dj. [14],*

navedenih sedam humanističkih pisaca kudikamo obilnije ekscerpirana od antičkih i ranih kršćanskih izvora, a ipak su u djelu ostala posve prešućena.

5.1. Priručnici u Marulićevoj knjižnici

Svakom humanističkom čitatelju antičkih pisaca, a pogotovo piscu komentara, nadasve su korisno pomagalo bili priručnici nastali u antici, pa nije neobično što u Marulićevoj knjižnici nailazimo na ime Seksta Pompeja Festa, rimskoga gramatičara iz 2. st., koji je pod naslovom *De verborum significatu* sačuvao izvratke iz istoimena djela Verija Flaka (1. st.). Festovo djelo rječnik je manje poznatih riječi, popraćenih etimološkim i antikvarskim tumačenjima. Marulić je posjedovao i priručnik *De compendiosa doctrina* Nonija Marcela, rimskoga gramatičara iz 4. st. Pisac u prvih dvanaest knjiga raspravlja o raznim gramatičkim i leksičkim pitanjima, a preostalih osam ispunio je prikazima realija (npr. odjeća, oružje, vrste brodova). Leme najčešće objašnjuje sinonimima i ilustrira citatima iz starijih autora (ukupno 41 ime). Djelo je u 15. st. tiskano pod nešto drugačijim naslovima (*De proprietate Latini sermonis, De proprietate sermonum*).³⁹

U svojem pregledu latinske leksikografije u razdoblju humanizma Jean-Louis Charlet navodi iz inkunabulskog razdoblja, redom: *Elegantiae linguae Latinae* Lorenza Valle, *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractatum libri* Giovannija Tortellija, *Cornu copiae* Niccolòda Perottija, *De priscorum proprietate verborum* Giuniana Maia, *Vocabularius* Dionizija Nestora, *De verborum significatione* Maffea Vegia. Početkom 16. st. pojavio se glasoviti *Dictionarium Latinum* Giacoma Calepina (ed. pr. Venetiis, 1502), a od inkunabulskih grčko-latinskih rječnika Charlet spominje samo *Lexicon Graeco-Latinum* Giovannija Crastonea (ed. pr.: Venetiis, 1497).⁴⁰ Usporedimo li knjige iz

2,428,3-4; 8-9). Tu marginalnu bilješku zapazio je Franz P o s s e t, »The Illustrated *Biblia cum comento* from the Library of the Father of Croatian Literature, with Samples of his Marginalia«, CM XIX (2010), 141-158 (156-157); na njegovu zamolbu tada smo kao izvor identificirali Kvintilijana (*Inst. or.* 6,3,66); u međuvremenu smo utvrdili da je Marulićeva bilješka doslovno preuzeta iz Perottija. Posve nedavno više je tragova lektire humanističke leksikografije u Marulićevu opusu utvrdio Johann R a m m i n g e r, »The role of classical, medieval, and Renaissance lexicography in the development of neo-Latin: some examples from the Latin works of Marcus Marulus«, *Studi Umanistici Piceni* 31 (2011), 75-86 (pdf rukopisa dostupan na adresi: <http://www.lrz.de/~ramminger/biblio_lrz/ramminger_marulus_lexicography.pdf> (I. XI. 2011)).

³⁹ Za osnovne podatke o Festu (odnosno Veriju Flaku) usp. Michael v o n A l b r e c h t, *A History of Roman Literature from Livius Andronicus to Boethius: With Special Regard to its Influence on World Literature*, sv. I, E. J. Brill, Leiden, 1997, 878; o Noniju Marcelu: V o n A l b r e c h t, n. dj., sv. II, 1469-1470.

⁴⁰ Usp. Jean-Louis C h a r l e t, »La lexicographie latine de l'époque humaniste«, *Acta classica Universitatis Scientiarum Debrecensis* 40-41 (2004-2005), 401-427.

skupine *Grammatici* s Charletovim popisom, utvrdit ćemo da na Marućevoj polici nedostaju samo dva posljednja naslova.⁴¹

Njegov fundus gramatičkih djela nije tako bogat: od antičkih i kasnoantičkih priručnika tu je Donatovo djelo, namijenjeno početnom obrazovanju, te zahtjevnija i u humanizmu omiljenija trojka: Varon, Diomed i Priscijan;⁴² od srednjovjekovnih gramatika Marulić ima samo jednu, ali važnu i u školama sve do kraja 16. st. rado korištenu: *Doctrinale* Alexandria de Villedieu. Neobično je da od brojnih gramatika što su ih sastavljali humanisti on prema popisima posjeduje samo *Erotemata cum interpretatione Latina*, početni udžbenik grčkog jezika, što ga je napisao Konstantin Laskaris (tiskan prvi put 1476. samo na grčkom; 1480. izišlo je izdanje s usporednim latinskim prijevodom Giovannija Crastonea). Ovamo možemo uvrstiti i već spomenute *Elegantiae linguae Latinae* Lorenza Valle (što ih Charlet svrstava među leksikografska djela): iako nisu zasnovane kao sustavan pregled gramatičke građe, u njima se obilno dokumentira valjana, klasična uporaba (*usus*), razmatra se etimologija, ortografija, morfologija, sintaksa, stil i semantičke distinkcije (*differentiae verborum*). U predgovoru Drugoj knjizi Valla izrijekom zabacuje naslijeđe srednjovjekovnih latinskih leksikografa (od Izidora Seviljskog do Giovannija Balbija), prihvaćajući kao svoj uzor antički »trijumvirat« Donata, Servija i Priscijana, kojima pridružuje Askonija Pedijana i Marija Viktorina.⁴³ Vallin opsežni priručnik Marulić posjeduje i u skraćenu izdanju što ga je priredio Bonaccorso iz Pise (a možda i u abecedno uređenoj preinaci Antonija Mancinellija).⁴⁴ S druge pak strane, u oporučnim popisima nije zabilježen prvi novovjekovni priručnik latinske gramatike (doduše: sažetak namijenjen početnicima), *Regulae grammaticales* Guarina iz Verone (*ed. pr.*: Venetiis, 1470); nema ni prve obuhvatne humanističke gramatike latinskog jezika, *Rudimenta grammatices* Niccolò Perottija (*ed. pr.*: Venetiis, 1473), kao ni manje popularnih gramatičkih priručnika što su ih sastavili Gasparino Barzizza i Pomponio Leto.⁴⁵

⁴¹ U 15. st. učestalo su se tiskali, što znači da su se i koristili, srednjovjekovni priručnici rječničkog i gramatičkog karaktera, pa Charlet (*ibid.*) navodi: Papijin *Elementarium doctrinae rudimentum* i *Catholicon seu Summa prosodiae* Giovannija Balbija; *Graecismus* Évrarda de Béthunea, *Mammotrectus* Giovannija Marchesinija i *Derivationes* Uguccionea iz Pise. Od njih u Marulića ne nalazimo nikakva traga. Nijedan od tih naslova, kao ni Crastoneovo djelo, svojim sadržajem ne odgovara zagonetnom Marulićevu svesku *Vocabula de Gręco deriuata*.

⁴² Začudo, nigdje se u Marulića ne navodi Kvintilijanovo djelo *De institutione oratoria*, koje je bilo zanimljivo i zbog gramatičkih podataka, a ne samo kao prvorazredni retorički i odgojni auktoretet.

⁴³ Usp. Charlet, n. dj. (40), 405-407.

⁴⁴ Usp. ovdje bilj. 27 uz naslov *Vocabula per ordinem collecta* u **Tablici 2**.

⁴⁵ O latinskim gramatikama u humanizmu usp. Walther Keith Percival, »Renaissance Grammar«, u: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy* (ur. Albert Rabil, Jr.), sv. III: *Humanism and the Disciplines*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988, 67-83. O humanističkim izdanjima grčkih gramatika usp. Anthony Grafton i Lisa Jardine, *From Humanism to the Humanities: Education and the*

Poseban osvrt zaslužuje *Margarita poetica* Albrechta von Eyba. To smo djelo u Marulićevoj knjižnici identificirali na temelju zapisa u *Repertorium librorum*, u kojem stoji: *Eleganter dicta ex autoribus*, što je, vjerojatno, pokraćen oblik naslova koji se čita na početku Von Eybove posvete: *Oratorum omnium, poetarum, istoricorum ac philosophorum eleganter dicta*. Zaključak je još vjerojatniji kad se doda da drugi sličan naslov nismo nigdje uspjeli pronaći i kad se promotri sadržaj Von Eybova djela. Posrijedi je, naime, zbirka općih mjesta, ujedno kompendij retorike, priručnik za pisanje pisama, skup duljih izvadaka iz proznih, pjesničkih i govorničkih tekstova i florilegij. Svrha mu je posve praktična: olakšati korisniku sastavljanje i citatno ukrašavanje vlastitoga djela. Započinje kazalom sadržaja za kojim slijedi iscrpan indeks (*inveniendarum auctoritatum tabula*), zapravo abecedni popis tema koje se tretiraju u florilegiju (npr.: *Absentia amicorum*, *Abstinencia*, *Absolutio a criminibus*, *Absurdum est*, *Abundantia amicorum*, *Acheron*, *Accidia*, *Actio hominis*, *Accusatio*, *Adam et Eva*, *Administratio*, *Adolescentia*, *Adventus optatus*, itd.) s mrežom brojevanih i slovnihi uputnica na folije i mjesta na kojima se odnosni tekst nalazi. Građa je najvećim dijelom ekscerpirana iz klasičnih pisaca (osobito iz Vergilija i Cicerona).⁴⁶ Koliko je bilo moguće utvrditi, Marulić se Von Eybovim djelom nije služio u svojem tumaču uz natpise; no *Margarita poetica*, dosad neidentificirana i posve nezapažena u marulićevskim studijama, svojim je florilegijskim dijelom žanrovski srodnik Marulićevu *Repertoriju*, pa bi zaslužila podrobnije proučavanje.

Iz dosad iznesenih podataka očito je kako je splitski pisac sustavno popunjavao vlastitu knjižnicu raznim priručnicima: enciklopedijama, kompendijima, rječnicima i gramatičkim djelima, osobito onima svojih suvremenika. Po učestalosti ekscerpiranja u *In epigr.* prvo mjesto među humanističkim izvorima bez konkurencije zauzima Perotti (Marulić se njime koristi 52 puta); za njim slijede Leto (28 puta), Tortelli (17 puta), Maio (12 puta), Fenestela (4 puta) i Maffeo Vegio (3 puta) te Della Fonteovo pismo (3 puta).⁴⁷ Za razliku od klasičnih, ovi su

Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1986, 99-106. Za Marulićeve priručnike u odjeljku *Grammatici* usp. Bratislav L u č i n, »*Studia humanitatis* u Marulićevoj knjižnici«, CM VI (1997), 169-203 (174-179) i ovdje u nastavku.

⁴⁶ Za opći osvrt na Von Eybovo djelo usp. Ann M o s s, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Clarendon Press, Oxford, 1996, 67-73.

⁴⁷ Za uzorke usp. **Tablicu 5. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima.** Razumije se da navedeni brojevi nikako ne pretendiraju na konačnost: identifikacija nije uvijek posve pouzdana, a za neka mjesta u Marulićevu komentaru do završetka ovog rada izvor nije bilo moguće identificirati (nekoliko uzoraka takvih mjesta dano je u **Dodatku uz Tablicu 5**). Ni popis takvih neidentificiranih mjesta ne može se smatrati konačnim; ipak, budući da tu Marulić iznosi neke specifične podatke, srodne onima u kategoriji identificiranih izvora, može se pretpostaviti da je i na tim mjestima imao konkretan predložak. U pogledu nedovršenosti ovakva istraživanja piscu ovoga rada barem djelomična utjeha može biti (*si licet parva...*) to što ni priređivači Perottijeva *Cornu copiae* nisu uspjeli identificirati sve citate koji se u njemu pojavljuju (usp. ovdje u nastavku teksta).

auktori i njihova djela znatno manje poznati, a zbog gustoće njihove prisutnosti u Marulićevu tekstu očito je da su iznimno važni. Korisno ih je stoga barem ukratko opisati, i to redom učestalosti.

Djelo Niccolò Perottija (1430-1480) *Cornu copiae seu linguae Latinae commentarii* zamišljeno je kao iscrpan komentar Marcijalovih epigrama, u kojem se antički tekst tumači od riječi do riječi, uz obilnu uporabu citata iz brojnih rimskih i grčkih pisaca.⁴⁸ No Marcijalov tekst služi piscu samo kao okosnica – gotovo kao izgovor – da bi sastavio opsegom i koncepcijom jedinstvenu kombinaciju etimološkog, analoškog i enciklopedijskog rječnika latinskog jezika. Perottijev je cilj komentirati čitav latinski jezik, a preko jezika objasniti i realije, tj. cjelokupnu kulturu antičkog Rima. Zbog takve iscrpnosti njegov je *immensum opus* ostao nedovršen: na 1000 stranica folio-formata (koliko ih ima prvo izdanje, tiskano 1489) pisac uspijeva obraditi samo *Liber de spectaculis* i prvu knjigu Marcijalovih epigrama (koji se kod njega, kao i inače u to vrijeme, smatraju jednom knjigom⁴⁹). Budući da prate Marcijalov tekst, leme u *Rogu obilja* nisu ustrojene abecedno; osim toga, pojedina Marcijalova riječ Perottiju je polazište za cijeli niz etimološki, sinonimski ili sadržajno srodnih pojmova, koji postaju hipoteze što dobivaju svoje vlastite članke, itd. Tako se komentar stalno udaljuje od polaznoga teksta, a pred čitateljem se otvara nepregledna šuma najraznovrsnijih informacija, kompilirana iz gotovo nepojmljiva broja izvora. Pretpostavlja se da *Cornu copiae* sadrži oko 12.000 citata, a možda ih ima i više. Najvećim dijelom potječu iz Vergilija, Cicerona, Plauta, Plinija, Enija, Salustija, Apuleja, te iz raznih drugih klasičnih, u manjoj mjeri srednjovjekovnih i humanističkih pisaca. Mnogi od citata, unatoč herkulskom radu priređivača suvremenoga kritičkog izdanja, ostali su neidentificirani (navodi se da je takvih najmanje 200).⁵⁰ Da bi se u toj šumi (koja se odupire kontinuiranu čitanju)

⁴⁸ Temeljno djelo o Perottiju ostaje: Giovanni M e r c a t i, *Per la cronologia della vita e degli scritti di Niccolò Perotti, arcivescovo di Siponto*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma, 1925. Monografija o *Cornu copiae* s iscrpnom literaturom: Martine F u r n o, *Le Cornu copiae de Niccolò Perotti: culture et méthode d'un humaniste qui aimait les mots*, Droz, Genève, 1995. Sažet osvrt s novijom literaturom: C h a r l e t n. dj. (40), 411-413. Nedavno je tiskan zbornik radova: *Niccolò Perotti: the Languages of Humanism and Politics*. Contributions from the conference »Un umanista romano del secondo Quattrocento. Niccolò Perotti«, held at the Istituto Storico Italiano per il Medio Evo and the Danish Academy in Rome, 4-5 June 2009 (ur. Marianne Pade i Camilla Plesner Horster), *Renaissanceforum* 7 (2011); zbornik je slobodno dostupan na mrežnoj adresi <http://www.renaissanceforum.dk/rf_7_2011.htm> (1. XI. 2011).

⁴⁹ Usp. Marianne P a d e, »Niccolò Perotti's *Cornu Copiae*: Commentary on Martial and Encyclopedia«, u: *On Renaissance Commentaries* (ur. Marianne Pade), Olms, Hildesheim – Zürich – New York, 2005, 49-63 (52).

⁵⁰ Usp. Sesto P r e t e, »L'edizione critica del *Cornu Copiae* di Niccolò Perotti«, u: P e r o t t i, n. dj. (40), sv. I (1989), I-X (II). Spomenuto izdanje (Perotti, n. dj. [40]), kojim smo se služili u ovom radu, jedinstven je spomenik novolatinske filologije: ima osam svezaka, od kojih prvih sedam sadrži Perottijev tekst s predgovorima priređivača, kritičkim aparatom i aparatom izvora te indeksima za dotični svezak, dok osmi na oko 400 stranica

korisnik mogao snaći, tj. da bi djelo moglo poslužiti kao enciklopedijski priručnik, izdanja su na početku providena opsežnim abecednim popisom pojmova (nazvanim *Tabula operis* ili sl.) s oznakama folija ili stranica.⁵¹ Utjecaj djela bio je golem: postalo je omiljenim pomagalom u školi i uopće pri tumačenju antičkih pisaca, na radnom su ga stolu imali svi kasniji humanisti (uključujući Erazma Rotterdamskog) i leksikografi, od Calepina i Estiennea sve do Forcellinija. Perottijevom se knjigom Marulić služio više nego svima ostalima; ipak, nije nam bilo moguće utvrditi koje izdanje je posjedovao.

Iako nevelika opsegom (u izdanju 1491. obaseže 10 folija *in octavo*), rasprava Giulija Pomponija Leta (1425-1498) *De magistratibus. De sacerdotiis. De legibus* uspjela je u drugoj polovici 15. st. konkurirati djelu na koje se uvelike oslanja, Pseudo-Fenestelinu pregledu *De Romanorum magistratibus*. Svoj ionako nevelik predložak Leto skraćuje više nego dvostruko, no ipak dodaje neke nove podatke i izvore. Djelo započinje poglavljem *De rege*, slijede *De maiestate regis*, *De senatoribus* te prikaz rimskih magistrata i vojnih zapovjednika. Nakon toga prelazi se na prikaz svećeničkih kolegija i službi, dok *De legibus libellus* na nepuna dva folija u sažetim formulacijama objašnjuje osnovne pravne termine i kataloški niže neke rimske zakone.⁵²

Kronološki prvo humanističko djelo s područja leksikografije shvaćene u širem smislu napisao je Giovanni Tortelli (oko 1400-1466). Nije posve sigurno kad su njegovi *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractarum libri* dovršeni (vjerojatno 1451-1452), no zna se da je prvo izdanje tiskano iste godine kad i Valline *Elegantiae linguae Latinae*: 1471, i to istodobno u Rimu i Veneciji. Do 1504. djelo je imalo barem 11 izdanja. Svrha mu je standardizirati latinsko pisanje grčkih riječi i osobnih imena, što su se osobito često koristila u poeziji. Prvi je dio više teorijske naravi i bavi se značajkama slova i njihovim kombinacijama u slogovima. Drugi dio abecednim redom donosi članke

donosi *Addenda et corrigenda, Index verborum Graecorum, Index nominum et verborum* te iscrpni *Index auctorum* (tj. kazalo uz *apparatus fontium*) za sve prethodne sveske.

⁵¹ Kad se to zna, neće biti nimalo neobično što se baš jedno izdanje *Cornu copiae* – ono tiskano u Veneciji 1499, *in aedibus Aldi* – smatra prvom knjigom u povijesti talijanskoga tiskarstva koja ima otisnutu paginaciju; prije se u tiskovinama rabila samo folijacija, ili su posao obročavanja morali obaviti sami korisnici, vlastoručno. Usp. Brian R i - c h a r d s o n, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, 130.

⁵² Temeljna monografija o glasovitom humanistu, starinaru, utemeljitelju Rimske akademije Pomponiju Letu ostaje do danas *Z a b u g h i n*, n. dj. (30); u posljednje vrijeme obnavlja se zanimanje za njegovu ostavštinu, pa je izišao nov monografski pregled: *A c c a m e*, n. dj. (30). Pojavilo se i novo, nedovoljno brižljivo priređeno izdanje teksta, s usporednim prijevodom na talijanski, koje je naslovljeno prema kasnijim inačicama naslova: usp. Giulio Pomponio *L e t o*, *De Romanis magistratibus, sacerdotiis, iurisperitis, et legibus ad M. Pantagatum libellus. De vetustate Urbis ex Publio Victore et Fabio* (prev. Francesco Baldelli [Venetiis, 1539]; G. L. Papera Ebolitano [Venetiis, 1550]). Rubbettino, Soveria Mannelli, 2003.

o latinskim riječima za koje Tortelli smatra da su preuzete iz grčkoga. Te opširne leksikografske natuknice (u kojima se iznosi ortografija, etimologija, semantička objašnjenja – sve uz brojne citata iz grčkih i latinskih auktora i uz obilnu uporabu epigrafskih spomenika) često prerastaju u prave enciklopedijske članke.⁵³ U knjižnici Dominikanskoga samostana u Splitu čuva se Marulićev osobni primjerak tiskan u Vicenzi 1479, kojemu su margine gusto ispisane vlasnikovim marginalnim bilješkama, dosad posve neproučenima.

Giuniano Maio (1430-1493), zaslužni priređivač prvog izdanja pisama Plinija Mlađega (Napulj, 1476), svoj je rječnik *De priscorum proprietate verborum* zamislio kao ne pretjerano zahtjevno pomagalo u nastavi latinskog jezika i književnosti. Djelo se obično smatra prvim humanističkim rječnikom u stroгом smislu riječi.⁵⁴ U njemu su, ne posve besprijekornim abecednim redom, dane sažete definicije latinskih riječi (uključujući antroponime, toponime i druge onime), uglavnom na temelju antičkih, rimskih auktora (od suvremenika češće se spominju Valla i Tortelli). Zbog svoje jednostavnosti i velika leksičkog obuhvata knjiga je imala znatan uspjeh kao školski priručnik. Dosad u literaturi nije bilo zapaženo da se oznaka *Iunianus vocabulista* u Marulićevu oporučnom popisu odnosi na Maiou rječnik; i dalje ostaje nepoznato kojim se izdanjem splitski humanist služio.

Pod imenom Lucija Fenestele, rimskoga povjesničara iz Tiberijeva doba, objavio je Andrea Fiocchi (oko 1400 – prije 1452) nevelik starinarski spis *De magistratibus Romanorum*. Njegov pregled započinje prikazom svećeničkih službi, a zatim prelazi na magistrature.⁵⁵ Koliko je bilo moguće utvrditi, Marulić je u Pseudo-Fenestelu zagledao rijetko, samo onda kada je trebalo dopuniti podatke što ih je našao u kompendiju Pomponija Leta.

Vocabula ex iure civili excerpta (taj danas uvriježen naziv preuzet je iz kolofona) napisao je Maffeo Vegio (1407-1458), inače kudikamo poznatiji kao vrstan latinski pjesnik. I u Marulićevoj knjižnici njegovo se ime nalazi u rubrici *Poetę (Maphei Vegii Carmina et dialogi)*. Vegiov priručnik, do danas tiskan u samo jednom izdanju (1477), značajan je kao prvi humanistički rječnik prava. No iako pretežito sadrži juridičke termine i izraze ekscerpirane iz *Digesta*, poredane u (približno) abecednom nizu, namijenjen je humanističkom čitateljstvu čiji je interes širi od pravnoga: velik je prostor posvećen filološko-gramatičkoj i starinarskoj građi (*proprietates verborum, differentiae verborum*, rimski magistrati i sl.). Naslov *De*

⁵³ Ovaj kratki osvrt zasniva se na Ch a r l e t, n. dj. (40), 407-411. Nakon Charletova rada pojavila se monografija o Tortellijevu djelu: Gemma D o n a t i, *L'«Orthographia» di Giovanni Tortelli*, Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, Messina, 2006.

⁵⁴ Ipak, čini se da Maio nije bio posve originalan: znatan dio građe potajice je preuzeo iz rukopisnog rječnika svojega malo poznatog sugrađanina i suvremenika Antonija Calcilla (usp. Roberto R i c c i a r d i, »Angelo Poliziano, Giuniano Maio, Antonio Calcillo«, *Rinascimento*, n. s., 8 (1968), 277-309. O Maiou djelu usp. Ch a r l e t, n. dj. (40), 415-416; za životopis i opće podatke usp. A. C a r a c c i o l o A r i c ò, »Maio, Giuniano«, DBI, sv. 67 (2007).

⁵⁵ O piscu usp. Franco P i g n a t t i, »Fiocchi, Andrea«, DBI, sv. 48 (1997).

verborum significatione, koji nalazimo i u Marulićevu popisu, bio je u humanizmu uobičajen.⁵⁶

Ovamo uvršćujemo i jedno pismo Bartolomea della Fonte (1446-1513), firentinskog humanista koji se istaknuo kao skupljač i prepisivač kodeksa, komentator klasika i pjesnik. Uz to se bavio epigrafijom, a u rukopisu je i sam ostavio jedan rječnik, zapravo zbirku izvadaka iz svoje obilne lektire, *Dictionarium ex variis auctoribus collectum*. Tiskano uz Della Fonteov komentar Perzijeve satire (*Explanatio in Persium poetam*, prvo izdanje 1477), to pismo (upućeno dugogodišnjem prijatelju Francescu Sassetiju) sadrži kratko objašnjenje rimskih mjera, pa je postalo poznato pod naslovom *De ponderibus et mensuris*.⁵⁷ Marulić ga je prepisao na dva posljednja, prazna lista (ff. [341v-342v]) svojega primjerka Tortellijeve *Ortografije*.⁵⁸

5.2. Marulićev odnos prema implicitnim izvorima

Iznesene činjenice nukaju nas da u kontekstu proučavanja *In epigr.* postavimo tri pitanja: prvo, zašto je Marulić sustavno prešutio djela svojih suvremenika; drugo, postoji li odnos između tipa izvora i vrste građe koja je iz njega ekscerpirana; treće, kako je Marulić postupao sa svojim izvorima (tj. koji se postupci preoblikovanja predložka pojavljuju kod preuzimanja u vlastiti tekst)?

Na prvo pitanje već je donekle odgovoreno u odjeljku **4. Eksplicitni izvori Marulićevih komentara**: splitski se humanist imenom poziva na trideset jednog autora iz klasične antike. Iz toga zaključujemo da on antičkim piscima na određenim područjima priznaje neosporan autoritet. To su – kako proizlazi iz opširnije analize koju ovdje moramo izostaviti⁵⁹ – u prvom redu antičke realije, dakle sve ono što pripada »vanjskom«, povijesno zadanom svijetu antike.⁶⁰ Suvremeni pisci, slijedilo

⁵⁶ Dok o Vegiu kao pjesniku i piscu dijaloga postoji golemo literaturno, *De priscorum proprietate verborum* jedva da je privuklo proučavateljsku pozornost: usp. Mario S p e r o n i, »Il primo vocabolario giuridico umanistico: il *De verborum significatione* di Maffeo Vegio«, *Studi senesi* 88 (1976), 7-43.

⁵⁷ O Della Fonteov usp. Raffaella Z a c c a r i a, »Della Fonte (Fonzio), Bartolomeo«, DBI, sv. 36 (1988).

⁵⁸ Za izdanje Perzija koje je možda bilo Marulićev predložak usp. ovdje bilj. 35.

⁵⁹ Opširnije o tome u L u č i n, n. dj. (1), 90-94 (pogl. »6.1. Eksplicitni izvori«, 196-202 (pogl. »7.5.3. Realni komentari«); usp. i kritički aparat u izdanju *In epigr.* (*ibid.*, 284-407).

⁶⁰ Možda nije neobično što tako postupa u *In epigr.*, gdje je po naravi građe nužno upućen na antičke izvore, no takav stav uočljiv je i na drugim mjestima. Tako se u *Euang.*, kada govori o veličini grada Babilona, izriješkom poziva na Herodota i Strabona; usp. *Euang.* 7.8 (= Ev II, 672); u polemičkoj raspravi *In eos*, kad treba raspraviti o zemljopisnom položaju Stridona, rodnoga grada sv. Jeronima, citira Strabona, Pomponija Melu, Plinija Starijeg i Ptolemeja, pri čemu o Flaviju Biondu veli: *parum (ut mihi uidetur) scrutandę*

bi iz toga, za njega nisu auktoriteti, pa on ne smatra potrebnim da ih navodi imenom. Treba reći da takav postupak nipošto nije iznimka u petnaestostoljetnoj filologiji: većina izvora što ih Splićanin kompilira i sami su nastali kao kompilacije primarnih ili sekundarnih (tj. već kompiliranih) izvora, a njihovi su sastavljači neštedimice (i mahom *tacite*) preuzimali od svojih prethodnika. Dostajat će nekoliko primjera. *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractarum libri* Giovannija Tortellija tiskani su iste godine kad i Valline *Elegantiae linguae Latinae* (1471). Upravo je Tortelliju Valla i posvetio svoje *Elegantiae*, što ovaj ne zaboravlja više puta napomenuti svojim čitateljima. No i više od toga: kao da mu posveta daje ovlasti za takav postupak, Tortelli bez ustručavanja sebi dopušta brojna *furta* iz Vallina djela.⁶¹ Taj »istočni grijeh« humanističke leksikografije obnavlja se i kod sljedećeg pisca: Niccolò Perotti nastavlja, štoviše »usavršava«, *modus operandi* svojega prethodnika, vrlo često preuzimajući – kadšto doslovno prepisujući – podatke i formulacije iz Tortellijevih komentara, pri čemu ne smatra potrebnim da navede svoj izvor.⁶² Na isti način preuzima, i to hrpimice, iz Lorenza Valle, no njega barem povremeno imenuje (prema Charletu, u svemu 15 puta, i to samo kada s njime polemizira). Valli pripada čast da je jedini humanistički pisac koji se u *Cornu copiae* eksplicitno citira.⁶³ Giuniano Maio nije se mogao služiti Perottijevim djelom jer je njegov rječnik tiskan 1480, dakle devet godina prije *Roga obilja*; no kao što smo spomenuli, napuljski je leksikograf, po svemu sudeći, velik dio građe preuzeo od sugrađanina Calcilla. Uz to, iako svoje antičke pa i humanističke izvore uglavnom spominje, ni Maio nije mogao odoljeti a da barem jednu natuknicu (*mythus*) ne preuzme *tacite* iz Tortellija.⁶⁴

Slična pojava zapaža se i u komentarima antičkih pisaca što su ih sastavljali Marulićevi suvremenici. Prikazujući rad humanista prije pojave Angela Poliziana, Anthony Grafton napominje da oni velikim dijelom ponavljaju ono što su već rekli njihovi antički predšasnici, ali pri tom nastoje prikriti tragove svojih izvora.⁶⁵ Tako se Pomponio Leto u svojem komentaru Vergilija oslanja na Servija; Cristoforo

antiquitatis curiosus – »slabo mareći, kako mi se čini, da istraži starinu« (*Vita Hier.* 54,5-6 = LMD II, 112-113; prijevod D. Novakovića).

⁶¹ Usp. C h a r l e t, n. dj. (40), 408.

⁶² Usp. *ibid.*, 411.

⁶³ Usp. *ibid.*, 412.

⁶⁴ Usp. *ibid.*, 416.

⁶⁵ O Polizianovoj »revoluciji u filološkoj metodi« usp. Anthony G r a f t o n, »On the Scholarship of Politian and Its Context«, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 40 (1977), 150-188. Najkraće rečeno, ona se sastoji u sljedećem: Poliziano uvijek nabraja svoje izvore; kad citira iz druge ruke, navodi posredni izvor; kad su izvori kontradiktorni, preferira najstariji među njima. Nužna je predradnja u tom poslu kolacioniranje izvora i uspostava njihove genealogije. Dosljedno tomu, Poliziano izbjegava emendacije *ope ingenii*, trudeći se doći do najranijeg izvora, koji, po njegovu sudu, sadrži najbližu aproksimaciju onog što je antički auktor uistinu napisao; tek tada, ako je lekcija najstarijeg izvora pogrešna, uvodi vlastitu konjekturu. Takvim je pristupom tekstologija prvi put postala povijesnom znanostu.

Landino, komentator *Eneide* i Horacijevih djela, crpi gramatičke podatke iz Pseudo-Akrona i Porfirija; Gaspare de' Tirimbocchi, komentator *Ibisa*, prepisuje iz sholija; u nedostatku antičkih komentara uz *Retoriku za Herenija*, Guarino Guarini ne ustručava se neštedimice prepisivati iz dvanaestostoljetnog komentara sačuvanog pod imenom nekog »Alana«. ⁶⁶ No to nije ništa novo: slično su postupali već njihovi kasnoantički uzori, pa tako npr. Servije crpi iz danas izgubljena Donatova komentara, a ovaj je – doduše, priznajući dug – svoje informacije preuzimao od Aspera, Proba, Higina i Kornuta. ⁶⁷

U svjetlu tih podataka treba procjenjivati i Marulićevo – za današnje poimanje auktorstva teško zamislivo – prešućivanje čitave skupine vlastitih izvora. Kad kompilira kompilacije, kad *tacite* parafrazira izvore, kad stvara komentatorski kolaž od tekstova koji su mu bili pri ruci, splitski humanist zapravo ne čini ništa neobično niti moralno dvojbeno. ⁶⁸

Odgovor na drugo pitanje – postoji li odnos između tipa izvora i vrste građe koja je iz njega ekscerpirana – također se donekle razabire iz onoga što je dosad rečeno. Uz napomenu da nisu posrijedi stroge razdiobe, nego dominantne tendencije, možemo ustvrditi da se izvorima eksplicitnog tipa Marulić pretežito služi kada iznosi podatke o povijesnim osobama i događajima. Tako npr. za godine vladanja i kratke podatke o djelima rimskih careva i vojskovođa crpi iz Euzebija (Septimije Sever: *In epigr.* 11,2; Vespazijan: 13,2; Narzet: 35,1; Trajan: 73,2; Marko Aurelije: 124,2). Tu mu u pomoć priskače i Svetonije (62,2; 75,1), kojim se ipak poglavito služi kao izvorom genealoških podatke o članovima carskih obitelji (69,2; 70,1). Za kasnije careve korisno su mu vrela *Scriptores historiae Augustae* (11,3; 12,1; 134,2), koji pripadaju skupini implicitnih izvora. ⁶⁹ *Plinius Primus*, tj. Pseudo-Sekst Aurelije Viktor, dao je podatke o glasovitim Rimljanima republikanskog razdoblja (Apije Klaudije Ceko: 33,1; Publije Kornelije Scipion Afrički: 51,2; Kvint Fabije Maksim: 71,2; Gaj Marije: 72,3). Plinije Stariji pretežito je zemljopisni i etnografski izvor (Ravena: 61,2; Kalaguritanci: 67,1; Olimp: 110,1; Salona, Delmati: IV,2) te vrela za različita *curiosa* (I,4; 94,2; 132,2; 139,3); plinijevsku vrstu građe daju Mela (94,2; 121,1; 113,3) i Strabon (IV,2; 139,2). Svestrana *Historia naturalis* ponekad pomaže kod leksičkih i etimoloških objašnjenja (110,2; 120,3), no sasvim

⁶⁶ Usp. G r a f t o n, *ibid.*, 152. U novije vrijeme A c c a m e, n. dj. (30), 116-117, pokazuje kako u procjeni Letove izvornosti ipak treba biti oprezniji: on sa Servijem često polemizira, a k tomu se trudi unijeti nove podatke, kojih nema u antičkih komentatora.

⁶⁷ Usp. James E. G. Z e t z e l, »On the History of Latin Scholia«, *Harvard Studies in Classical Philology* 79 (1975), 335-354.

⁶⁸ Nije naodmet spomenuti da u Marulića nema ni traga od ozbiljnih mistifikacija kakve ćemo naći npr. u Pomponija Leta, koji je tvrdio da posjeduje potpun tekst Enija, ili u Calderinija, koji je za potporu svojih tvrdnji jednostavno izmislio rimskog pisca Marija Rustika (usp. Anthony G r a f t o n, »Quattrocento Humanism and Classical Scholarship«, u: *Renaissance Humanism*, n. dj. (45), 23-66 (31).

⁶⁹ Usp. ovdje **Tablicu 4**.

je očekivano da će za *vocabula rara vel inusitata* Marulić potražiti pomoć u Festa (38,2; 60,2; 132,2; 134,1) ili Nonija Marcela (120,2).

Na implicitni tip izvora (tj. mahom djela humanističke leksikografije) Marulić se oslanja kad iznosi objašnjenja o državnim i vjerskim starinama – o rimskim magistratima i svećenicima (osobito je čest izvor Pomponije Leto) te o pravnim normama (Maffeo Vegio, koji se krije iza eksplicitno imenovanih Gaja, Paula i dr.). Perotti i Maio izvor su za veći dio leksičkih objašnjenja; znatnu filološku pomoć, osobito za grčke riječi i imena, daje Tortelli, u kojem se k tomu mogu naći korisni mitološki i zemljopisni podatci.

Indikativno je da je Tortelli glavni mitološki izvor i za Perottija – iako bismo očekivali da će i on i Marulić posegnuti za Ovidijevim *Metamorfozama*. Pa i takav intelektualni kapacitet kao što je bio Angelo Poliziano rado se u svojim jednostavnijim komentarima, namijenjenima početnicima, služio suvremenim priručnicima – Vallinim i Maiovim djelom – samo što je on, za razliku od mnogih drugih, vrlo dosljedno navodio svoje izvore.⁷⁰ Uvjerljivo objašnjenje, koje pomaže da se razumije kompilatorski *modus operandi*, daje Martine Furno:

[...] le compilateur préfère aller à un ouvrage où un autre a fait avant lui le premier travail de collation et de reformulation des originaux.⁷¹

Drugim riječima: humanistički priručnici zgodno su vrelo i komentatoru, jer sadrže već kompiliranu, pokraćenu i indeksiranu građu, pogodnu za brzo konzultiranje i preuzimanje u vlastito djelo.⁷²

Tako dolazimo i do trećeg pitanja: kako je Marulić postupao sa svojim izvorima? Najvišoj razini vjernosti pripadaju eksplicitni i neadaptirani citati: Euzebij (In epigr. 11,2), Valerije Maksim (18,2; 51,2), Pseudo-Sekst Aurelije Viktor (33,1; 51,2; 71,2), Marcijal (34,3), Plinije Stariji (61,2; IV,2; 132,2), Svetonije (75,1), Juvenal (93,1), Platon (101,1), Strabon (IV,2; 139,2), Cezar (IV,2). Ovima se mogu pribrojiti i citati iz pjesnika: Vergilije (108,2; IV,1; 113,2), Horacije (pogrešno naveden kao Lukrecije, 110,4), Ovidije (132,2; pogrešno naveden kao Juvenal, 135,2) i citati iz Svetog pisma (38,3; 54,2; 79,2; 83,1; 87,3; 110,2; V,4; 133,3).

U manje ili više izmijenjenu obliku pojavljuju se kod Marulića citati iz svih tipova izvora. On ih parafrazira i adaptira onako kako odgovara njegovoj svrsi, ne težeći za dosljednošću, nego postupajući – sasvim u skladu s humanističkim uzusima – pragmatično: važno je čitatelju prenijeti bit obavijesti sadržane u izvoru. Martine Furno i ovdje, na primjeru Perottija, dobro ocrtava pristup karakterističan za kompilatore druge polovice 15. st.:

⁷⁰ Usp. G r a f t o n, n. dj. (65), 155.

⁷¹ F u r n o, n. dj. (48), 29.

⁷² Ovdje prikazana korelacija između tipa izvora i vrste građe dodatan je argument, *a posteriori*, za uspostavljenju podjelu na eksplicitne i implicitne izvore.

Etablir une typologie sûre des différents procédés de déformation de textes compilés est une tentative encore moins obvie que d'en identifier les éléments. [...] Individualiser les techniques de Perotti en ce domaine est difficile, parce que l'humaniste n'a pas de réelle constante, ni de méthode très cohérente. L'essentiel semble être l'empirisme, où les sources sont traitées en fonction des besoins.⁷³

Neujednačenost postupka nalazimo kod Marulića u *Repertoriju* i u komentarima uz Katula.⁷⁴ Sasvim očekivano, i u komentarima uz natpise uočiti ćemo kako on svoje izvore adaptira nedosljedno, u skladu s potrebama što ih diktira primarni tekst.

U preoblikama predložka najčešće se služi postupcima kao što su pokraćivanje, preinaka sintaktičkog ustroja, sinonimska zamjena itd. Kako se ovdje ograničavamo na analizu implicitnih izvora, izostavit ćemo ilustracije takvih komentatorovih postupaka s tekstovima klasičnih pisaca, koji odreda pripadaju u eksplicitne izvore.⁷⁵ Ipak, za ilustraciju »rada s klasicima« može poslužiti primjer iz jednog od rijetkih izvora iz antike koji ujedno pripada u implicitni tip: iz zbirke *Scriptores historiae Augustae*, iz koje je Marulić crpio podatke o vladarima kasnijega carskog razdoblja. Na temelju životopisa Marka Aurelija, što ga je sastavio Julije Kapitolin, splitski je humanist kompilirao ovakav prikaz:⁷⁶

(Marcus Antoninus Augustus)⁷⁷ Marcus Antoninus ab Antonino Pio adoptatus eo defuncto ex senatus autoritate reipublicę regimen suscepit. Cum Lucio Vero fratre primus æquo iure imperavit. Vxorem habuit Anniam Cornificiam, deinde Faustinam iuniorem, amitinam suam. Gręcis Latinisque perdiscendis litteris operam dedit philosophięque incubuit studiis. Pio ipsi morum uitęque probitate persimilis fuit. Marcomanos, Germanię gentem, in Danubii transitu uicit. Cum Commodo filio, quem de Faustina genitum Cęsarem nuncupauerat, triumphavit. Aufidio Cassio a senatu hoste iudicato post eius necem Antiochenis, qui cum illo coniurauerant, ueniam indulsit. Marcomanos bello repetiit tertioque anno quam ad eam expeditionem profectus est uita decessit,

⁷³ F u r n o, n. dj. (48), 55-56.

⁷⁴ Za *Repert.* usp. N o v a k o v i ć, n. dj. (17), 13-15; za komentare uz Katula usp. L u č i n, n. dj. (17), 41-42.

⁷⁵ Više o tome usp. u L u č i n, n. dj. (1), 114-120.

⁷⁶ Za ostale slućajeve slične uporaba *SHA* usp. In *epigr.* 11,2; 12,1.

⁷⁷ Za našu raspravu na ovom mjestu nije važno što Marulić do carskog imena dolazi krivim odćitavanjem natpisnog teksta: on čita MARC. AN. A. (usp. In *epigr.* 134) umjesto MARCANA (usp. *CIL* III 1935), pa to razrješuje kao *Marci Antonii Augusti* (134,1) i na tome gradi komentar u 134,2. Moguće je da je natpis (koji potjeće iz zbirke Dmine Papalića, a danas se nalazi u predvorju Arheološkog muzeja u Splitu) već u Marulićevo vrijeme bio oštećen: na kamenom originalu čita se: CONSEN[TI]O DEORVM / MARCAN[A] SOZOMENE / IMPERI[O] FECIT.

Commodo filio relinquens imperium. Luxit eum ciuitas, quisque omnium optimum fuisse prædicauit. Imperauit annos XVIII, uixit LXI. (*In epigr.* 134,2)

(Marko Antonin August)⁷⁸ Marko Antonin, posvojen od Antonina Pija, nakon njegove smrti po odluci je senata preuzeo upravljanje državom. S bratom Lucijem Verom prvi je vladao s jednakim ovlastima. Za ženu je imao Aniju Kornificiju, a zatim tetkinu kćer Faustinu Mlađu. Trudio se temeljito upoznati grčku i latinsku književnost i prionuo je na proučavanje filozofije. Po čestitosti značaja i života bio je vrlo sličan samom Piju. Germansko pleme Markomane pobijedio je na prijelazu preko Dunava. Sa sinom Komodom, kojeg mu je rodila Faustina i kojeg je imenovao cezarom, proslavio je trijumf. Kad je senat proglasio Aufidija Kasija javnim neprijateljem te je on bio ubijen, udijelio je oprost stanovnicima Antiohije, koji su se bili s njime urotili. Ponovno je zaratio na Markomane i treće je godine od polaska na taj pohod preminuo, ostavljajući carstvo sinu Komodu. Država je žalila za njim i svatko je isticao da je bio najbolji od sviju. Vladao je 18 godina, a živio 61.

Iz Kapitolinova djela Marulić najprije preuzima podatak o adopciji:

Patre mortuo ab avo paterno adoptatus et educatus est. (*M. Ant.* 1,10)

Kad mu je umro otac, adoptirao ga je djed po ocu i odgojio ga.⁷⁹

Zatim bira vijest o preuzimanju vlasti i o podjeli vladarskoga prava s bratom:

Post excessum divi Pii a senatu coactus regimen publicum capere fratrem sibi participem in imperio designavit, quem Lucium Aurelium Verum Commodum appellavit Caesaremque atque Augustum dixit. Atque ex eo pariter coeperunt rem publicam regere tuncque primum Romanum imperium duos Augustos habere coepit, lictum cum alio participasset. (*M. Ant.* 7,5-6)

Po smrti Božanskog Pija senat je prisilio Marka preuzeti državnu upravu, a on je odredio svojega brata da s njime sudjeluje u vlasti, dao mu ime Lucije Aurelije Ver Komod i naslove Cezar i August. Tada je počelo zajedničko upravljanje državom, a rimska je država prvi put dobila dva Augusta, dijelio s drugim.⁸⁰

⁷⁸ Iz tehničkih razloga Marulićev se marginalni naslov ovdje donosi u zagradama; podebljani slog označuje crvenu tintu u autografu.

⁷⁹ Prijevod se navodi prema izdanju: *Historia Augusta* (prev. Daniel Nečas Hraste), Antibarbarus, Zagreb, 1994, 56.

⁸⁰ *Ibid.*, 60 (na mjestu označenu točkicama i u kritičkom je izdanju izvornika označena lakuna).

U nastavku potkrala mu se pogreška; povezavši *uxorem* s prethodnim *Anniam Cornificiam* (možda zbog interpunkcije u izdanju kojim se služio?), zaključio je da je Anija Kornificija bila prva supruga Marka Aurelija, dok Kapitolin zapravo kaže da mu je bila sestra:

Habuit et sororem natu minore Anniam Cornificiam, uxorem Anniam Faustinam, consobrinam suam. (*M. Ant.* 1,8-9)

Imao je mlađu sestru Aniju Kornificiju, a oženio se svojom sestričnom Anijom Faustinom.⁸¹

Marulić točno zaključuje da je Faustina mlađa bila druga supruga Marka Aurelija (vjerojatno na temelju *M. Ant.* 6,1). O obrazovanju budućega cara mogao se obavijestiti iz *M. Ant.* 2, gdje se osobito ističe njegova rana sklonost filozofiji:

Philosophiae operam vehementer dedit et quidem adhuc puer. (*M. Ant.* 2,6)

Oko filozofije uporno se trudio već kao dječak.⁸²

Primjere bismo mogli umnažati, ali već iz navedenoga jasna je mozaična narav Marulićeve kompilacije narativnoga teksta: udaljeni ulomci iz izvora povezuju se, preoblikuju i redaju u kratak informativni pregled.

Još kudikamo veći raspon kompilacijskih i adaptacijskih postupaka očituje se u preuzimanju iz implicitnih, ujedno nenarativnih izvora, tj. iz humanističkih priručnika. Tu se možda najbolje može razabrati Marulićeva vještina ekscerpiranja, sažimanja i parafraziranja. Umjesto pojedinačnih primjera, čitatelj se upućuje na **Tablicu 5**. U njoj su u reprezentativnu izboru (jer bi cjelovit prikaz bio više nego dvostruko dulji) doneseni citati iz djela humanističkih pisaca, koji su postavljeni usporedno s Marulićevim tekstom.⁸³ Dijelovi teksta koje on iz predloška preuzima doslovno tiskani su podcrtanim kurzivom; oni koji su adaptirani (bilo da je posrijedi morfološka ili sintaktička preinaka, sinonimska zamjena ili sl.) doneseni su podcrtanim običnim slogom, a oni dijelovi koji nisu nikako preuzeti nisu nikako ni označeni. Prekranjanje predloška označeno je slovima u uglatim zagradama ([a], [b], [c] itd.), koja omogućuju da se prati kako je izvornik podijeljen na manje smisaone cjeline, a ove zatim montirane u nešto drugačijem redosljedju. Manje promjene u redu riječi, sintagmi ili rečenica i slične adaptacije nisu posebno označavane, ali bit će lako uočljive promatranjem usporednih tekstova.

⁸¹ *Ibid.*, 56.

⁸² *Ibid.*, 57.

⁸³ Cjelovit pregled dostupan je (kako je već navedeno u bilj. 23) u: L u č i n, n. dj. (1), 121-152: »Tablica 6.2.4. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima«.

**Tablica 5. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima
(Odabrani primjeri)**

Napomene

Ovdje se daju samo usporedbe s komentarskim dijelom *In epigr.* (bez paratekstova).

Uvršteni su i neki antički izvori – ondje gdje s humanističkima čine dio cjelovite informacije u Marulićevu komentaru.

Gdje je dvojbeno je li navedeni tekst bio Marulićev izvor, to je označeno upitnikom prije kratice izvora: [?].

Ortografija u Per. u svemu slijedi kritičko izdanje (vidi niže, **Kratice**: Per.), pa otud neobične grafije *qum*, odvojeno *que* i dr. Isto vrijedi i za podebljane dijelove sloga u Per., koji u kritičkom izdanju označuju *notabilia* što su u Perottijevu autografu bila izvučena na marginu i služila su kao leme.

Kratice

- Fen. – pseudo-Lucii Fenestellae *De Romanorum magistratibus* [Florentiae: Bartholomaeus de Libris, c. 1492]
- Font. – Bartholomaeus Fontius *Francisco Saxetto salutem* [»De ponderibus et mensuris«], u: Persii *Satirae cum tribus comentariis: Cornuti phylosophi eius preceptoris comentarii, Ioannis Britannici Brixiani comentarii, Bartolomei Foncii comentarii*. Venetiis: Joannes de Tridino, 1499, f. LXIII – LXIII v
- Mai. – Iuniani Maii *De priscorum proprietate verborum*. Venetiis: Octavianus Scotus Modoetiensis, 1490.
- Maph. Veg. – Maphaei Vegii *Vocabula ex iure ciuili excerpta*. Vicentiae: Philippus Albinus, 1477.
- Per. – Nicolai Perotti *Cornu copiae, seu linguae Latinae commentarii*, I-VIII, edidit Jean-Louis Charlet [et al.], Istituto Internazionale di Studi Piceni, Sassoferato, 1989-2001.
- Pomp. Laet. – Pomponii Laeti *De Romanorum magistratibus, sacerdotiis, iurisperitis et legibus ad M. Pantagathum libellus* [Venetiis: Maximus de Butricis, c. 1491]
- Tort. – Ioannis Tortellii *De orthographia dictionum e Graecis tractarum*. Vicentiae: Stephanus Koblinger, 1479.

<p>In epigr. 1,1:</p> <p>D. M. <u>Diis manibus, id est bonis; manum enim ueteres bonum dicebant.</u> Dii manes autem dii inferi sunt, quibus monumenta consecrabant, unde integrum interdum legimus: Diis manibus sacrum.</p>	<p>Per. 4,133,1-3:</p> <p>Hinc mane, qum dies clarus est ab omine boni nominis. <u>Manum enim ueteres bonum dicebant.</u> Vnde dii manes appellati, hoc est boni, quos etiam metu mortis supplices uenerabantur [...]</p>
<p>In epigr. 2,1:</p> <p><u>Consules a consulendo dicti. Duo creabantur singulis annis.</u></p> <p><u>Summa totius imperii apud ipsos erat. Hi senatum per accensos et praefones cogebant, exercitus ductabant, numerum annorum signabant, his prouinciae scribebantur</u></p> <p><u>ac, ne sibi regium ius uendicarent, cautum est ut ab eis prouocatio esset.</u></p> <p><u>Coercere poterant et in uincula publica duci iubere.</u></p>	<p>Pomp. Laet. f. Aii v:</p> <p>(De consulibus) <u>Consules dicti duo a consulendo</u>, idest prouidendo; creati sunt comitiis centuriatis a praefecto urbis [...]. <u>Apud eos summa totius imperii erat. Hi senatum populumque per accensos et praecones cogebant</u>, hi <u>exercitus ductabant</u>, ab eorum magistratu <u>numerus annorum signabatur. Prouinciae consulibus describebantur</u>, penes quos, inquit Pomponius, summum ius uti esset, lege rogatum est et, <u>ne per omnia regiam potestatem sibi uindicarent</u>, lege <u>cautum est ut ab eis prouocatio esset</u>, ne ue possent in caput ciuis Romani animaduertere iniussu populi. Solum relictum est illis <u>ut coercere possent et in uincula publica duci iuberent</u>.</p>
<p>In epigr. 2,1:</p> <p><u>Summa deinde potestas ad dictatorem translata est. Dictator in summis reipublice periculis creabatur. Summa illi potestate data non erat ab eo ius prouocandi.</u></p> <p><u>Lictores et uniuersa regum habebat insignia.</u></p> <p><u>Idem magister populi cognominatus de patribus eligebatur, deinde primus de plebe dictator creatus est C. Marius Rutilius. Semestris primo hic magistratus fuit, postea annuus. Dictator ex eo dicitur quod futuros magistratus dictare soleret.</u></p>	<p>Per. 3,447,3-16:</p> <p>Primus Romae dictator factus est T. Largius latino bello. <u>Summa haec potestas erat, habens ius animaduertendi in cuiusque ciuis Romani caput, nec ab ea prouocandi ius erat. Lictores et uniuersa Regum insignia habebat.</u> Nec alio pacto <u>creari solebat quam qum uis aliqua maior repente oborta ingentem urbi cladem minitari uideretur. Dictatori caeteros magistratus eligere licebat, á quibus dictandis quidam uolunt dictatorem appellatum; magistratus eius sex tantum mensibus durabat. Dicebat sibi magistrum equitum, qui talis apud dictatorem erat quales apud Reges tribuni equitum Celerum que; et ut dictatori ius summum in populum erat, ita magistro equitum in omnes milites atque accensos. Primus magister equitum Cassius fuit, á T. Largio primo Dictatore creatus. Principio <u>non nisi ex patribus legi Dictatorem fas fuit.</u></u></p>

	<p>Postea bello Romanorum cum Faliscis <u>primus de plebe dictator creatus est C. Marius Rutilus</u>, qui et ipse magistrum equitum etiam de plebe hominem L. Plautum dixit. Magistratus eius Dictatura appellatur.</p> <p>Per. 10,2,4-9: Hinc magistros pagorum, societatum, uicorum, collegiorum dicimus qui pagis, uicis, societatibus praesunt, magistrum equitum, cui summa potestas in equites erat, addebaturque semper dictatori, cui summa potestas erat in populum, á quo et <u>magister populi</u> dicebatur.</p> <p>[?] Pomp. Laet. f. Aii v: (De dictatore et magistro equitum) <u>Dictatura summus magistratus fuit habebaturque in summo periculo</u> ultimum remedium. Il secures dictatorem praecedebant. <u>Ab eo</u> ad populum <u>prouocatio non erat</u> et ei capitis animaduersio data est. <u>Sex mensibus durabat</u>, designabat sibi dictator magistrum equitum, qui primus fuit Sp. Cassius.</p>
<p>In epigr. 15,2: Taurobolium siue criobolium fecit: puto his uocabulis illud exprimi quod alii dixerunt <u>taurilia</u>. <u>Ludi erant in honorem deorum inferorum facti, quos et boalia et bubetias dixerunt</u>. <u>Tarquino enim Superbo rege in mulieres grauidas pestilentia grassata est</u>. Putauerunt id accidisse quod <u>taurinam per dies multos esitassent</u>. <u>Lege igitur lata ne amplius ea caro uenderetur, ludos diis inferis instituerunt</u> ideoque ita appellati sunt quia, ut instituerentur, bouis caro fuit in causa.</p> <p>Criobolium ergo quasi caro bouis dictum. Crios enim Gręce Latine caro dicitur.</p>	<p>Per. 5,91: Tauri etiam et <u>Taurilia ludi erant in honorem deorum inferorum facti</u>, qui hac de causa instituti sunt: regnante <u>Tarquino Superbo</u> quum magna incidisset <u>pestilentia in mulieres grauidas</u>, existimantes Romani eam factam ex carne taurorum diutius populo uendita, prohibuerunt, <u>ne amplius uenderetur</u>, et ob hoc <u>ludos diis inferis instituerunt, quos et Boalia et Bupetios</u> aliquando uocatos inuenimus. Sed proprie hi ludi sunt bouum gratia celebrati. Solitaurlia uero imolatio erat hostiarum trium, tauri, arietis, uerris, de quibus supradiximus.</p> <p>[?]</p>

<p>Possumus et aliter intelligere, quod uidelicet ea <u>sacra</u> ab illo facta fuerint quę <u>Latinas ferias appellabant</u>. Hęc <u>in Albano monte fiebant</u> et inde <u>carnem petere</u> a Romanis <u>populo Latino ius erat</u>. Illic enim primitus <u>Latini cum Romanis foedus percusserant</u> et ex eo annua <u>sacra instituta</u>.</p>	<p>Mai. ‘Latinae feriae’: <u>Latinae feriae dicebantur</u> dies quibus <u>foedus ictum est a Latinis cum populo Romano</u>. Isdem <u>licebat populis Latinis petere carnem ex monte Albano a populo Romano ex sacris</u>. Cicero in oratione pro Plantio hoc indicat dum paucitatem hominum in quibusdam municipiis ostendit his quibus ex municipiis uix qui <u>carnem Latinis petant inueniuntur</u>.</p>
<p>In epigr. 18,1: <u>Cyphus genus poculi est, quo in sacrificiis utebantur; idem scyphus dicitur.</u></p>	<p>Mai. ‘Cyphus’: <u>Cyphus genus poculi quo in sacris utebantur, qui et scyphus etiam dicitur.</u> Tortelli. At cyphus aliud est.</p>
<p>In epigr. 18,1:</p> <p>Ludium <u>Liuius</u> ludionem nuncupat: <u>Acciti</u>, inquit, <u>ex Hetruria ludiones qui ad tibicinis modum saltabant</u>. <u>Idem ait: Et quia ister Thusco uerbo ludio uocabatur, huiusmodi artifices istriones uocati.</u> <u>Marcianus</u> mulierem etiam ludiam dixit: <u>Ludiam quandam</u>, inquit, <u>Gaditanam saltantem uidimus semicinctam.</u></p>	<p>Per. 20,24,6-10: Vnde haberi aliquid ludibrio dicimus, hoc est derisui, contemptui; et ludio histrio. <u>Liuius: Acciti ex Etruria Romam ludiones qui ad tibicinis modum saltabant.</u> <u>Idem: Et quia hister Thusco uerbo ludio uocabatur, huiusmodi artifices histriones uocati.</u> Legimus etiam feminas ludias appellatas. <u>Martianus: Ludiam quandam Gaditanam saltantem uidimus semicinctam.</u> Et ludibundus, ludens.</p>
<p>In epigr. 29,1:</p> <p>[i] <u>Sphinx monstrosum animal</u> fuisse</p> <p>[j] <u>poetę fabulantur, faciem habens uirginis, pennas auis, pedes leonis</u>. De hac Sphinge ita est <u>traditum</u>.</p> <p>[a] <u>Laius, Thebarum rex, Apollinis</u></p> <p>[b] <u>responsum accepit ab eo se periturum quo Iocasta uxor grauida erat.</u></p>	<p>Per. 28,42,1 – 28,44,10:</p> <p>28,42 Et Oedipus, propter pedum tumorem, οἰδῦμα enim graece tumor dicitur, πούς pes.</p> <p>[a] Hic <u>Thebanorum rex</u> fuit, <u>Lai</u> filius et <u>Iocastae</u>, quem quum <u>praegnans mater utero gereret</u>, de futura prole consuluisse <u>Apollinem pater dicitur</u>.</p> <p>[b] Quum que <u>responsum</u> á deo accepisset, <u>mori eum manu nascituri infantis oportere,</u></p>

<p>[c] Id uitare uolens puerum <u>natum tradit pastori</u> in siluis <u>necandum</u>.</p>	<p>[c] <u>natum custodi armentorum suorum necandum tradidit</u>,</p>
<p>[d] Pastor <u>per pedes in arbore suspensum</u> dimittit.</p>	<p>[d] qui, dum aetati compatitur et simul regi obtemperare contendit, <u>perforatis infantis pedibus</u> et transmisso uimine <u>suspendit ad arborem</u>, quasi mox inedia moriturum. Seneca: »Me deo teste damnauit parens Calido que teneros transiit ferro pedes. Et in alta nemora pabulum misit feris«.</p>
<p>[e] <u>Inuentum puerum sibique allatum Polybius, Corinthiorum rex, pro suo nutriuit</u></p>	<p>[e] Sed, qum forte eà transiens Phorbas <u>Polybi Corinthiorum regis</u> pastor infantis uagitus audisset, eò extemplo profectus <u>puerum pedibus iam tumentem concisis uinculis sustulit</u></p>
<p>[f] Ø</p>	<p>[f] et Corinthio cuidam donauit, qui eum laetus accepit et ad Meropem Polybi regis uxoris perductum, quod liberis careret, dono illi dedit.</p>
<p>[g] <u>et a tumore pedum</u>, per quos pependerit, <u>Oedipodem uocauit</u>.</p>	<p>[g] Haec cum uiro pariter quasi filium caelitus missum <u>educauit et á pedum tumore uocauit Oedipodem</u>, nostri etiam Oedipum dicunt.</p>
<p>[h] Ø</p>	<p>28,43 [h] Hic, qum aliquando Thebas perrexisset, comperta ibi Sphinge eius aenigma dissoluit ac monstrum <u>interemit</u>. Vnde obscurarum rerum interpres est dictus. Terentius: »Daus sum, non Oedipus«. Plautus: »Nam isti quidem Heraclidae orationi Oedipi Opus est coniectura, qui Sphingis aenigma dissoluit«.</p>
<p>[i] Ø</p>	<p>[i] <u>Sphinx monstrosum</u> Aethiopiae <u>animal</u> est é simiarum genere, fusco pilo, mammis in pectore geminis, ad homines spetiem maxime accedens, solo pilo et solitudine feram assimilante</p>
<p>[j] Ø</p>	<p>[j] <u>Poetae faciem habere uirginis fingunt, pennas auium, pedes leoni</u> [!].</p>

<p>[k] Oedipus autem grandior factus <u>Laium</u>, <u>nesciens suum esse genitorem</u>, <u>interimit</u>.</p> <p>[l] Ø</p> <p>[u] Deinde Iocasta iubente</p> <p>[m] Sphinx <u>proposuit enygma</u></p> <p>[o] <u>quod qui soluet, Iocastam cum regno acciperet uxorem</u>,</p> <p>[n] <u>qui autem se soluturum offerret et nesciret, capite mulctaretur</u>.</p> <p>[p] Ø</p> <p>[q] Ab eis itaque qui Iocastę nuptias petebant quęrebatur <u>quodnam esset animal quadrupes, bipes et tripes</u>.</p> <p>[r] <u>Oedipus hominem esse dixit, qui infans manibus pedibusque obrepat, adultus pedibus tantum incedat, senior titubantem gressum firmet scipione</u>.</p> <p>[s] Ø</p> <p>[t] Soluta enygmate <u>Oedipus Iocastam matrem inscius capit uxorem et Thebarum regnum</u>. Putabatur enim Polybii, <u>Corinthiorum regis, esse filius</u>.</p>	<p>[k] Diodorus: »Oedipus orta inter Phocenses seditione, ira accensus <u>Laium parentem inscius occidit</u>«.</p> <p>28,44 [l] Sphinx belua biformis Thebas eo tempore uenisse traditur</p> <p>[m] <u>proposuisse</u> que <u>ænigma</u>,</p> <p>[n] <u>quod, qui non solueret, periret</u>. Inde plerique ob rem ambiguum ac perobscuram interempti.</p> <p>[o] <u>Soluenti Iocastę connubium et Thebarum regnum propositum pręmium erat</u>.</p> <p>[p] Praeter Oedipum soluere potuit nemo.</p> <p>[q] Id erat huiusmodi: <u>Quodnam animal bipes, idem tripes ac quadrupes foret</u>.</p> <p>[r] Caeteris ambigentibus <u>Oedipus hominem esse</u> asseruit, quod <u>infans quatuor pedibus obrepat</u>, et annis <u>confirmatus duobus incedat, senior tribus, quoniam scipione quasi tertio pede utatur</u>.</p> <p>[s] Sphinx suo iudicio uicta ex aeditiore loco sese praecipitem dedit.</p> <p>[t] <u>Oedipus Iocastam nescius matrem esse, siquidem ab omnibus Polybi Corinthiorum regis filius putabatur, duxit uxorem et Thebarum imperium adeptus est</u>.</p> <p>[u] Ø</p>
<p>In epigr. 33,3: <u>Decemuiri autem anno ab urbe condita CCCVIII creati sunt et tertio anno depositi ob istud Appii Claudii scelus</u>.</p> <p><u>Datum erat eis ius summum, a quibus prouocatio non erat, datum etiam ut leges corrigerent et interpretarentur</u>. Per eos <u>leges duodecim tabularum</u> latę,</p>	<p>Pomp. Laet. ff. [Aiv] – [Aiv v]: (De decemuiris) <u>Anno ab urbe condita CCCVIII decemuiri pro consulibus creati sunt et III anno depositi libidine Appii Claudii</u>. [...] Hi ex Athenis leges tulerunt in X tabulis <u>datumque est eis ius summum, a quibus prouocatio non erat; et datum etiam uti leges corrigerent et interpretarentur</u>. Sequenti anno duas</p>

<p><u>Hermodoro Ephesio autore in Italia exulante, ut quidam aiunt.</u></p>	<p>tabulas addiderunt et inde appellatae <u>leges XII tabularum</u>; quidam uolunt non eburnis, sed aeneis tabulis impressas leges pro rostris positas. Quorum ferendarum auctorem fuisse X uiris <u>Hermodorum Ephesium exulantem in Italia scribunt, ut Pomponius refert.</u></p>
<p>In epigr. 36,2:</p> <p><u>Præfeti urbis officium erat crimina omnium in urbe cognoscere et quum Cæsares urbe abessent, eorum uicem gerere, de omnibus denique rebus ad urbem pertinentibus censere.</u></p>	<p>Pomp. Laet. f. A v: (De praefecto urbis) Longo post tempore tantum sibi urbis praefectura uendicauit Caesarum temporibus ut <u>crimina omnium in urbe cognosceret et demum, cum Caesares ab urbe abessent, praefectus uelut alter Caesar imperabat, de rebus omnibus quae ad urbem pertinebant censebat.</u></p>
<p>In epigr. 36,4:</p> <p><u>Micare enim per uices et sine ordine mouere est, ut illud Vergilii: Micat auribus et tremit artus. Micare etiam digitis sortiri dicitur. Varro: Micandum erit cum Graeco utrum ego illius numerum an ille meum sequatur. Cicero: Dignus est qui cum in tenebris mices.</u></p>	<p>Per. 1,163,3-9: A mica quae in arena fulget deductum est mico uerbum, quod proprie est subinde et per interualla, ut micas faciunt, fulgeo. Virgilius: Micat ignibus aether. Idem: <i>Ardentes clypeos atque aere micantia cerno.</i> Et, quoniam talis quaedam uariatio dum digitis sortimur apparet, per metaphoram <u>micare aliquando accipimus pro digitis sortiri. Varro: Micandum erit cum Graeco, utrum ego illius numerum an ille meum sequatur. Cicero: Dignum esse dicunt qui cum in tenebris mices.</u> Quia uero hoc per uices fit, micare etiam capimus pro eo quod est <u>per uices, et sine ordine mouere. Virgilius: Micat auribus et tremit artus.</u> [...]</p>
<p>In epigr. 37,2: <u>Lege autem Falcidia, a Falcidio lata, cauetur ne plus dodrante legare liceret, propterea quod multi hereditatem adire recusabant.</u></p>	<p>Pomp. Laet. f. [Bvi]: (De legibus libellus) <u>Lege Falcidia, a Falcidio lata, cauetur ne plus dodrante legare liceret, propterea quod multi hereditatem recusabant.</u></p>
<p>In epigr. 38,2: <u>Bacchi hæc nomina uel cognomina sunt. Bacchus ex Semele, Cadmi filia, Iouis filius, ut poete fabulantur.</u></p>	<p>Tort. 'Bacchus': Bacchus prima desinit in c exile et ultima in ch aspirato scribitur. <u>Fuit Iouis filius ex Semele, Cadmi filia, ut poetae omnes attestant.</u> De quo Ouidius libro Metamorphoseos III plene omnia pertractat et, ut Graeci quidam grammatici dicunt,</p>

<p><u>Bacchus a βακχευω, quod est insanio, dicitur.</u></p> <p><u>Vini enim inuentorem fuisse aiunt, quo inebriati homines furere consueuerunt.</u></p> <p><u>Dionysius: nomen compositum ex dios et Nysa, urbe Egypti ubi colebatur, quasi Iouis Nysius.</u></p> <p><u>Nyseus: ab eadem Egypti urbe, uel a Nysa, altero Parnasi colle ei sacro.</u></p> <p><u>Bromius: a βρομου, quod est consummo, quia uinum intemperanter sumptum debilitat uires.</u></p> <p><u>Iachus: nomen</u></p> <p><u>compositum ex ιουσ, quod est uinum, et χεων, quod est fundens. Ebriosi enim non bibunt uinum, sed fundunt potu immodico.</u></p> <p><u>Liber: quoniam ebrii et fandi et agendi quod uolunt libertate utuntur.</u></p>	<p><u>deriuatur a βακχέυω, quod est furo uel insanio. Hic primus Indiam subiecit et primus apud Graecos docuit uini usum, ut testis est Capella libro de nuptiis Mercurii. Quamobrem teste Festo illi a poetis cornua dantur eo quod homines nimio uino truces fiant. [...]</u></p> <p>Tort. ‘Dionysius’: <u>Dionysius: prima et ultima cum i Latino, antepenultima uero cum y Graeco scribitur. Fuit Bacchi proprium nomen et compositum ex dios et Nysa, urbe inter Arabiam et Aegyptum, quasi Iouis Nysius. Nam ut ait Diodorus Siculus libro historiarum quinto, barbari quidam huius sibi dei genus uendicauerunt, ut Aegyptii, qui illum Osiridem, deum suum, fuisse asserunt, quem omnem circuisse orbem et docuisse plantare uites et uini repertorem fuisse dicunt. [...]</u></p> <p>[?]</p> <p>Tort. ‘Bromius’: <u>Bromius cum i Latino scribitur. Unum est ex nominibus Bacchi dictum a βρομου, quod est consumo, eo quod, ut aiunt, uinum temperate sumptum omnes superfluitates consumit et digestionem adiuuat, intemperate uero humiditatem bonam desiccatur et neruorum hebetat uires, sicque tremulentos et effoetos ingurgitatores reddit.</u></p> <p>Tort. ‘Iachus’: <u>Iachus cum i Latino et ch aspirato scribitur; nomen est Bacchi quod deductum uolunt ab ia, hoc est eiusmodi uoce, et χέων, hoc est fundens, quasi eiusmodi leticiae uoce clametur. Alii uero componi uolunt ex ιουσ, quod est uinum, per abiectionem partis diphthongi et commutationem aliarum litterarum in a uocalem, et χέων, quod est fundens.</u></p> <p>[?] P. Fest. ‘Liber’: <u>Liber repertor vini ideo sic appellatur, quod uino nimio usi omnia libere loquantur.</u></p>
--	---

<p><u>Euchion: a ποτησ ευχισ, hoc est a uoto, quod ei uota et preces exhibentur.</u></p> <p><u>Lyeus: a λυω, quod est soluo, eo quod mentem corpusque uino dissoluatur.</u></p> <p><u>Silenus autem fuit Bacchi nutricius, qui super asello sedens Bacchum comitabatur. [...]</u></p> <p><u>Tyrsis: id est hastilibus pampinis inuolutis et hedera.</u></p> <p>Potus prębeatur <u>opipare</u>: id est <u>abundanter, ab opibus</u> deriuatum. Bibentes uero Bacchum clamoribus inuocabant »Hoe Bacche«.</p>	<p>Per. 12,90,6-7: <u>Euchion από της ευχης, hoc est á uoto, quod ei uota et preces exhiberentur.</u></p> <p>Tort. ‘Lyaeus’: <u>Lyaeus</u>: prima cum y Graeco, sequens cum ae diphthongo scribitur, ut in antiquis exactisque marmorum inscriptionibus scriptum comperi; nomen est Bacchi, dicente Ouidio libro III Metamorphoseos: Turaque [ex quae] dant Bacchumque uocant Bromiumque Lyaeum. Et deriuatur <u>a λύω, quod est soluo, eo quod mentem et membra uinum dissoluat</u>, unde sequitur paralysis.</p> <p>Tort. ‘Silenus’: <u>Silenus</u> cum i Latino et unico l scribitur; prima tamen apud Graecos habet diphthongum ei, quae in i longam conuersa fuit, ut saepe fieri uidimus. <u>Fuit Bacchi nutricius, qui</u> iam senex <u>super asello sedens Bacchum</u> per loca omnia sequebatur.</p> <p>[?] Tort. ‘Thyrsis’: <u>Thyrsis</u> cum th aspirato et y Graeco scribitur; <u>hasta</u> quaedam erat <u>pampinis inuoluta</u> quam bacchantes in choreis deportabant.</p> <p>Per. 4,65,1; 4,65,7-8: <u>Ab opibus opulentus</u> dicitur diues, quasi diuitiarum plenus. [...] Et opiparum, magnarum opum. Vnde opiparum conuiuium dicimus. Á quo opipare aduerbium, <u>abundanter</u>, copiose.</p>
<p>In epigr. 46,2: <u>»Senatus, senati«, »domus, domi«, »tumultus, tumulti« declinabant antiqui. Salustius: Senati decretum fit. Terentius in Hechyra: Quid sit tumulti?</u></p>	<p>Mai. ‘Senatus’: <u>Senatus senati, domus domi, tumultus tumulti declinabant antiqui. Salustius: Senati decretum fit. Terentius in Hechyra: Quid sit tumulti.</u> Donatus.</p>
<p>In epigr. 52,2: TABEDIA. <u>Tabes morbus est; tabidus</u> dicitur qui eo affectus est. »Tabedia« ergo dixit animi morbum, id est dissidia et discordias. Nusquam alibi memini me legere »tabedia«.</p>	<p>Per. 2,620,3; 2,620,12-13: <u>Tabes morbus est</u> cuius tres speties sunt. [...] Á tabe tabidus fit putridus et qui tabem patitur; et tabificus, qui alium tabefacit.</p>

<p>In epigr. 57,1: Sed quod ait »uxori et suis«, <u>sui etiam adoptiui intelliguntur secundum Vlpianum.</u></p>	<p>Maph. Veg. ‘Suos haeredes’: <u>Ulpianus</u> de suis et legitimis haeredibus. <u>Suos haeredes accipere debemus filios filiasue siue naturales siue adoptiuos.</u></p>
<p>In epigr. 60,2:</p> <p>Fuerunt Romę <u>duum uiri classis ornanđe reficiendęque causa</u> creati;</p> <p>item <u>duum uiri</u> primum <u>qui inspicerent libros Sybillinos, deinde X</u>, demum <u>XV</u>, quibus <u>etiam cura data fastorum corrigendorum</u>;</p> <p>trium <u>uiru monetales</u>, quibus curę erat numismata <u>fabricare auro argentoque</u>;</p> <p>trium <u>uiru nocturni</u>, qui <u>in muris custodias curabant et nocturnas arcebant seditiones in ciuitate</u>;</p> <p>trium <u>uiru capitales, qui carceris custodiam habuerunt</u>, et <u>quum in aliquem animaduerti oporteret, eorum interuentu puniebatur</u>; <u>quattuor uiri, qui curam uiarum habuerunt</u>;</p>	<p>Fen. f. [e8 v]: (De duumuiris classis restituendę et quibusdam paruis magistra[n]tibus) Alterum imperium fuit ut <u>duum uiros nauales classis ornanđe reficiendęque causa</u> idem populus iuberet.</p> <p>Pomp. Laet. f. [Bv]: (De duumuiris et X uiris sacrorum) <u>Duumuiri</u> a Tarquinio Superbo instituti fuerunt, <u>qui soli inspicerent libros Sibyllinos; deinde cum plaebeis creati ex suis instaret, ex plaebeis <et> patritii<s></u> creati <u>X</u> et <u>inde XV</u> qui libros inspicerent: sic et duumuiris ad X uiros et XV uiros res deuenit et aliquando <u>data cura corrigendorum fastorum</u> fuit.</p> <p>Pomp. Laet. f. B (De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris): Eodem tempore constituti sunt <u>III uiri</u>, qui curam uiarum haberent, et <u>tres uiri monetales</u> aeris <u>argenti auri</u> flatores; [...]</p> <p>Fen. f. [e8 v]: (De duumuiris classis restituendę et quibusdam paruis magistra[n]tibus) Haud multo tempore post huiusmodi rogationes <u>triumuiri nocturni</u> creati sunt, quibus, ut existimatione deducor, ut difficili bellorum et ciuiliu seditionum tempore uigilię <u>in muris custodięque per milites stationarios mitterentur</u>. Id etiam eorum <u>curę iniunctum [ex iniunctum]</u> est ut et <u>nocturnas seditiones a ciuibus arcerent</u> [...]</p> <p>Pomp. Laet. f. B: (De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris) Ei tres uiri monetales aeris, argenti, auri flatores et <u>tres uiri capitales, qui carceris custodiam</u> haberent, ut <si> <u>animaduerti oporteret, interuentu eorum</u> fieret [...]. Eodem tempore constituti sunt <u>III uiri qui curam uiarum haberent</u>. [...] Et quia magistratibus <u>uespertinis temporibus</u> in publicum esse inconueniens erat,</p>

quinque uiri, qui cis Tyberim et ultra Tyberim uespertinis horis pro magistratibus officio fungebantur;

quinque uiri mensarii, a dispensatione pecunię sic appellati, ut plebi ęre alieno oppresse publica pecunia succurrerent in foenore soluendo;

decem uiri, qui litibus iudicandis pręerant legibusque rogandis atque interpretandis.

Fuerunt et uiri epulonum, primo tres, deinde quinque, postremo septem, ut ludorum epulare sacrificium facerent; sacerdotale erat officium.

Fuerunt et centum uiri, de singulis tribubus, quę XXXIII erant, terni electi iudices: unus eorum iudicii insigne hastam tenebat, unde apud auctores legimus centumuirale iudicium et hastę iudicium.

quinque uiri constituti sunt cis Tiberim et ultra Tiberim, qui possent pro magistratibus fungi.

Fen. f. [e8]: (De quinque uiris mensariis) Cum [ex eum] improbitate foeneratorum plebs Romana magnitudine ęris alieni poene obruta esse uideretur eique [ex ei: eique] difficultati principes plebis succurrendum sępe numero tentassent, inclinatis tandem ad concordiam omnium animis, consules qui tunc erant foenebrem quoque rem, quod [ex funebrem quomodo rem quid] destinari in animis hominum uidebatur, leuare agressi solutionem ęri alienis in publicam curam uerterunt. Quinque ergo uiri creati sunt, quos a dispensatione pecunię mensarios appellauerunt.

Pomp. Laet. ff. [Aiv v] – B: (De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris) Deinde cum esset necessarius magistratus qui hastae praecisset, X uiri litibus iudicandis constituti sunt;

Pomp. Laet. f. [Aiv] (De decemuiris) Anno ab urbe condita CCCVIII decemuiro pro consulibus creati sunt [...] et datum etiam uti leges corrigerent et interpretarentur.

Pomp. Laet. f. [Bv]: (De epulonibus) Veteres pontifices (ut ait Cicero) propter multitudinem sacrificiorum tres epulones esse uoluerunt, ut ludorum epulare sacrificium facerent. Id sacerdotium antiquum fuisse constat, sed de aetate nondum legimus. Numerus auctus fuit: duo additi, et quinque fuere epulones, et postea theatralium ludorum atque circensium ambitione septem fuisse epulones leguntur.

[?] **P. Fest. ‘Centumvitalia iudicia’**: Centumvitalia iudicia a centumuiris sunt dicta. Nam cum essent Romae triginta et quinque tribus, quae et curiae sunt dictae, terni ex singulis tribubus sunt electi ad iudicandum, qui centumuiri appellati sunt.

	(Cf. Gai. 4,16: unde in centumviralibus <u>iudiciis hasta praeponitur</u> ; Suet. Aug. 36,1: ut <u>centumviralem hastam</u> . . . decemviri cogerent; Val. Max. 7,8,4: <u>hastae iudicium</u> .)
In epigr. 66,2: <u>Mercurius</u> autem, <u>Iouis filius ex Maia</u> , <u>Athlantis filia</u> , <u>mercaturę deus</u> putabatur <u>et deorum interpres</u> . <u>Palestram docuit</u> et <u>lyram inuenit</u> .	Per. 2,141,1-5: À merce uero Mercurius deriuatur, <u>Iouis filius ex Maia Atlantis filia</u> , qui <u>mercaturae deus est et deorum interpres</u> , ideo á Graecis Hermes dictus ἀπὸ τοῦ ἑρμηνεύειν, quod est interpretari. Hic <u>palestram docuit</u> , <u>lyram inuenit</u> , Hermaphroditum ex sorore Venere genuit, et ex Lycaone Deucalionis filia Autolium .
In epigr. 69,3: <u>quęstores ab inquirenda et seruanda publica pecunia dicti sunt</u> ; <u>duo creati qui rem militarem comitarentur</u> et <u>duo qui res urbanas curarent</u> . Postea multiplicatus est <u>numerus</u> .	Pomp. Laet. ff. Aii v – [Aiii] (De quaestoribus) <u>Quaestores ab inquirenda et seruanda publica pecunia dicti sunt</u> . [...] Cornelius ait repetita lege curiata a Iunio Bruto post exactos reges quaestores <u>duo creati qui rem militarem comitarentur</u> , Valerius Potius et Aemilius Mamercus. <u>Duos</u> deinde addidit <u>qui res urbanas curarent</u> . <u>Mox</u> , cum stipendiariae prouinciae fierent, <u>duplicatus numerus</u> . Post uero Syllae legem creati <u>XX</u> .
In epigr. 71,2: <u>Quinquennale enim officium erat</u> , quod est lustrum tempus. Censoris autem censione, id est arbitrio, censebatur <u>populus</u> post lustrum: <u>notabantur</u> mores ac pro merito puniebantur.	Pomp. Laet. f. [Aiv]: (De censoribus) Cum census actus esset et consules non sufficerent, duo creati fuere, ad quorum censionem, idest arbitrium, <u>censeretur populus</u> , et ob id censores appellati. [...] M. Geganio Macerino et T. Quintio Capitolino consulibus creabantur autem quinto quoque anno, quod tempus lustrum appellabatur [ex -bantur]. [...] Hic prorsus ciues sic <u>notabantur</u> : ut qui senator esset, eiceretur senatu, qui eques Romanus, equum publicum perderet [...]
In epigr. 77,3: Trium uiri etiam creati fuere qui <u>agros nouis colonis diuiderent</u> , <u>urbes designarent</u> , <u>ędificare uolentibus areas partirentur</u> et alia in urbe rite disponere curarent. Hi dicti trium uiri colonię deducendę.	Fen. f. [e6 v]: (De triumuiris colonię deducendę) Pertinebat uero ad huius magistratus offitium ut et <u>agros nouis</u> deductis <u>colonis diuiderent</u> , <u>urbes designarent</u> , <u>ędificare uolentibus areas pertirentur</u> , commodis regionibus ciuitatum distinguerent, legibus magistratibus sisterent et ad spem optimi gubernaculi rempublicam effingerent.

<p>In epigr. 124,3: <i>Prima</i> quippe <i>cohors ceteras et numero et dignitate</i> superabat.</p>	<p>Per. 19,67,4: <i>Prima cohors reliquas et numero</i> militum <i>et dignitate</i> antecedebat.</p>
<p>In epigr. 125,5: Et in octava uoluntariorum ciuium Romanorum: id est eorum <i>qui ultro se obtulerant in militiam, uolones</i> olim <i>dicti</i> quia <i>post Cannensem cladem serui</i> in militiam recepti acceperunt libertatem quum <i>sponte se obtulissent</i>.</p>	<p>Mai. 'Volones' [1]: Volones: bello Punico II cum deessent qui scriberentur, servi pro dominis pugnatos se polliciti in ciuitatem recepti sunt et <i>uolones</i>, quia <i>sponte</i> hoc uoluerunt, appellati. Macrobius. Mai. 'Volones' [2]: <i>Volones dicti</i> sunt milites qui <i>post Cannensem</i> plagam et <i>cladem</i> usque ad octomilia, cum essent <i>serui, uoluntarie se ad militiam</i> obtulere. Festus.</p>

Dodatak:
primjeri podataka za koje Marulićevi izvori dosad nisu identificirani

<p>In epigr. 12,1: Ex senatus consulto: senatus consultum fiebat aut per discissionem, si consentiretur, aut, si res dubia esset, per singulorum sententiam.</p>	
<p>In epigr. 15,2: Augur autem sacerdotalis dignitas erat, cuius officium fuit ex auium uolatu coniiicere futura.</p>	
<p>In epigr. 69,3: Fuit ergo Iouis sacerdos flamen Dialis, Martis Martialis, Quirini Quirinalis, Augusti itaque in deos relati factus est flamen Augustalis.</p>	
<p>In epigr. 112,2: Sex uir Augustalis dicitur decreto Augusti extra ordinem constitutus.</p>	
<p>In epigr. 125,5: (Tria missionum genera) Item dimisso honesta missione: triplex fuit missionis ratio: honesta, quando exacto militię tempore miles dimittebatur; causaria, quando uitio corporis uel mentis parum idoneus putabatur; ignominiosa, quum ob delictum aliquod exautorabatur. Emeritis stipendiis: id est persolutis. Emeriti enim dicuntur militia soluti.</p>	

Bratislav Lučin

IMPLICIT SOURCES IN MARULIĆ'S
 IN EPIGRAMMATA PRISCORVM COMMENTARIVS:
 NICCOLÒ PEROTTI, POMPONIO LETO AND OTHERS

This article firstly provides general data about Marulić's epigraphic-antiquarian work *In epigrammata priscorum commentarius – Commentary on inscriptions of the ancients* and describes the genre context in which it figured. *In epigrammata* has not been published in its entirety. A critical edition of the text was recently prepared by the present author, but for the moment it is available only in an electronic version accessible at <<http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/>>. The backbone of the work, written around 1503-1510, consists of 141 inscriptions, all in Latin, from Rome, Naples, Milan, Aquileia, Trieste, Pula, Zadar and other cities from the Apennine peninsula and the eastern coast of the Adriatic. Every inscription is accompanied with diverse commentaries from Marulić – epigraphic, philological, antiquarian and moralistic – which vary in scope from one or two lines to several pages of the autograph. From an analysis of the contents it became clear that this is a very firmly structured whole: in the original form it consisted of five main parts, the first and the last, or dedication and peroration, framing the central and largest, containing the epigraphs and commentaries. The central section itself is divided into three units, according to the geographical location of the inscriptions: *Rome*; *Externa*; *Salonis*. Just as at the beginning of the work there is a dedication to Marulić's friend and ancient-epigraph collector Dmine Papalić (*Dominicus Papalis*), so before the Salona group, a prose paratext has been inserted, in which, first of all, several short notices are given concerning the history of this ancient city, after which Diocletian's Palace is described (particularly the Peristyle and Diocletian's Mausoleum). After inscription no. 130 comes the *Peroratio* (with the marking *FINIS* at the end). Subsequently, the writer added 11 more inscriptions, entitling this group *Salonis postea repertum*. The structure of the work can be seen in **Table 1**.

As collection of inscriptions, Marulić's work continues from the prolific Humanist tradition of collecting and transcribing Greek and Roman epigraphs that developed from the first half of the 15th century on the Apennine peninsula (Cyriacus of Ancona, Giovanni Marcanova, Felice Feliciano, Fra Giovanni Giocondo and others) and also had early representatives on the eastern coast of the Adriatic (Petar Cipiko / *Petrus Cepio* of Trogir, Marin Marinčić / *Marinus Marincics* of Labin, Marin Rastić / *Marinus de Restis* of Dubrovnik and perhaps Juraj Benja / *Georgius Begna* of Zadar). At the turn of the 15th and 16th centuries a new epigraphic genre appeared – the collection of ancient inscriptions with commentaries. The first and, as far as we know, the only proponents of this genre in Marulić's age were Benedetto Giovio (1471–1545), Andrea Alciato (1492–1550) and Girolamo Bologni

(1454-1517). At practically the same time, Marulić's *In epigrammata* joined this innovative genre environment, and from this point of view it can be considered one of the pioneering works of Humanist epigraphy.

The greatest philological challenge in studying *In epigrammata* was the search for primary and secondary sources, that is, the endeavour to answer the questions whence Marulić copied the actual inscriptions or where he obtained the information about Antiquity that he evinces in his commentaries. In this work, only secondary sources are considered. Partially, the writer himself stated them expressly in his text, and here we call them explicit secondary sources. As the finder of the autograph, Darko Novaković, has already established (cf. CM VI [1997]), *In epigrammata* names as many as 35 of them, 31 from pagan antiquity, four Christian. In alphabetical order, they are: Asconius Pedianus, Caesar, Cicero, Diodorus of Sicily, Eusebius, Pompeius Festus, Gaius, Gellius, Horace (given in the text as Lucretius), Juvenal, Lactantius, Livy, Martial, »Marcianus«, Nonius Marcellus, the New Testament, Ovid, Paulus, Plato, Plautus, Pseudo-Aurelius Victorius (Plinius Primus), Pliny the Elder, Plotinus, Plutarch, Pomponius Mela, Sallust, Scaevola, Servius, the Old Testament, Strabo, Suetonius, Terence, Valerius Maximus, Varro and Virgil. For this reason it seemed at first sight that the identification of the quotations, the establishment of the apparatus of sources and the analysis of the manner in which Marulić makes use of them would be a more or less routine matter. It turned out, however, that a relatively small number of items derived from the works of these named writers; for most of his comments, for example, when they are concerned with the resolution of epigraphic abbreviations, the interpretation of the meanings of some of the words, the etymology, information about myth, about state and religious antiquities, the Split Humanist made use of some other sources. These are not mentioned in the text, and accordingly we call them implicit.

An attentive study of the commentaries themselves, as well as the commentating practice of Marulić's contemporaries, led the author of the paper to compare the commentating part of *In epigrammata* with Humanist dictionaries and compendia: these proved indeed to be favourite Marulić's favourite aids, on which he drew unsparingly. Thus it has been established that Marulić used not only explicit but also implicit (always unacknowledged in the text) sources. Particular importance among them belongs to *Cornu copiae* of Niccolò Perotti, designed as a commentary on Martial's epigrams, but in fact an encyclopaedic dictionary of Latin (it was identified as Marulić's source 52 times); then comes the little treatise of Pomponio Leto *De magistratibus. De sacerdotiis. De legibus* (28), the dictionaries of Giovanni Tortelli *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractarum libri* (17) and Giuniano Maio *De priscorum proprietate verborum* (12) and a few other, similar, fifteenth century reference works: Pseudo-Fenestella, *De magistratibus Romanorum*, Maffeo Vegio, *Vocabula ex iure civili excerpta (De verborum significatione)*, a letter of Bartolomeo della Fonte to Francesco Sasseti known under the title of *De ponderibus et mensuris*. All, or almost all, of these

works are to be found in the list of Marulić's library in his will (cf. CM XIV [2005]); a useful spinoff for Marulić philology is that some of the units from the list have been identified for the first time in this way. The implicit sources that Marulić possessed in his own library are shown in **Table 2** (grammatical and lexicographic reference works), **Table 3** (humanistic compendia of ancient history, facts about Roman life and natural history) and in **Table 4** (miscellaneous works).

The facts given induce us in the context of the study of *In epigrammata* to ask three questions: why did Marulić systematically fail to acknowledge the works of his contemporaries; is there a relationship between type of source and kind of material that is excerpted from it; and how did Marulić proceed with his sources (i.e. what processes of transformation of the original appear when he imports it into his own text)?

An indirect answer to the first question is given by the list of explicit sources: the Split Humanist refers by name to thirty one authors from classical Antiquity and four Christian classics. Contemporary writers, it would follow, are no authorities as far as he is concerned, and he does not consider it necessary to name them. This kind of procedure, it should be said, is no exception in fifteenth century philology: most of the sources that Marulić used were themselves created as compilations of primary and secondary (i.e. already compiled and paraphrased) sources, and their compilers unsparingly (and mainly *tacite*) took them from their predecessors.

As for the relationship between type of source and kind of material excerpted (with the note that there are no strict divisions, only dominant tendencies), we have established that Marulić mainly made use of explicit sources when he was giving information about historical persons and events. He drew on the implicit type when he was explaining political and religious antiquities – the Roman magistrates and priests (Pomponius Laetus was a particularly common source) and legal antiquities (Maffeo Vegio, who is there hidden behind the explicitly named Gaius, Paulus and others). Perotti and Maio are sources for the majority of lexical explanations, and considerable assistance in philology, particularly for Greek words and names, is afforded by Tortelli, in whose work useful mythological and geographical information can also be found.

Marulić borrows his information from all types of source in a more or less modified shape. He paraphrases and adapts the source as his purpose requires, not aiming at consistence, but proceeding – entirely in accordance with the habits of the Humanists – pragmatically: it is important to convey to the reader the essence of the information contained in the source. In modifications of sources, i.e. in adapting the original to his own purpose and the context of his own work, Marulić most often makes use of procedures such as abbreviation, changes to the syntactical structure, synonymy and so on. These are procedures similar to those to be found in his contemporaries; in addition, we can find similar types of adaptation elsewhere in Marulić's works, particularly in *Repertorium* (cf. D. Novaković, CM VII [1998]) and in the comments to Catullus' poems (cf. B. Lučin, CM XVI [2007]).

Marulić's utilisation of implicit sources is shown (using selected examples) in **Table 5**. Parts of the text that he took literally from the source are given in underlined italics; those that are adapted are given in underlined regular font; those parts that are not taken at all are not marked in any way. Any recasting of the original is marked by letters in square brackets [a], [b], [c] and so on), which enable us to perceive the process in which the original was divided into smaller semantic units, that are then assembled in a somewhat different order. Minor changes in the order of words, phrases or sentences and similar adaptations are not especially marked, but can easily be seen in a consideration of the parallel texts. In the **Annex** to Table 5 there are examples of information for which Marulić's sources have not been identified so far.

Key words: Marko Marulić, *In epigrammata priscorum commentarius*, Humanist epigraphy, Humanist lexicography, commentary, paraphrase